

FRANCISCUS A. VAN LIERE, *Armand of Belvézer O.P. on Eschatology: an edition of his "Responsiones ad 19 Articulos" (1333)*, in «Archivum Fratrum Praedicatorum» (ISSN 0391-7320), 62, (1992), pp. 7-134.

Url: <https://heyjoe.fbk.eu/index.php/afp>

Questo articolo è stato digitalizzato dalla Biblioteca Fondazione Bruno Kessler, in collaborazione con l'Institutum Historicum Ordinis Praedicatorum all'interno del portale [HeyJoe](https://heyjoe.fbk.eu) - *History, Religion and Philosophy Journals Online Access*. HeyJoe è un progetto di digitalizzazione di riviste storiche, delle discipline filosofico-religiose e affini per le quali non esiste una versione elettronica.

This article was digitized by the Bruno Kessler Foundation Library in collaboration with the Institutum Historicum Ordinis Praedicatorum as part of the [HeyJoe](https://heyjoe.fbk.eu) portal - *History, Religion, and Philosophy Journals Online Access*. HeyJoe is a project dedicated to digitizing historical journals in the fields of philosophy, religion, and related disciplines for which no electronic version exists.

Nota copyright

Tutto il materiale contenuto nel sito [HeyJoe](#), compreso il presente PDF, è rilasciato sotto licenza [Creative Commons](#) Attribuzione-Non commerciale-Non opere derivate 4.0 Internazionale. Pertanto è possibile liberamente scaricare, stampare, fotocopiare e distribuire questo articolo e gli altri presenti nel sito, purché si attribuisca in maniera corretta la paternità dell'opera, non la si utilizzi per fini commerciali e non la si trasformi o modifichi.

Copyright notice

All materials on the [HeyJoe](#) website, including the present PDF file, are made available under a [Creative Commons](#) Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License. You are free to download, print, copy, and share this file and any other on this website, as long as you give appropriate credit. You may not use this material for commercial purposes. If you remix, transform, or build upon the material, you may not distribute the modified material.

ARMAND OF BELVÉZER O.P. ON ESCHATOLOGY
AN EDITION
OF HIS "RESPONSIONES AD 19 ARTICULOS" (1333) ¹

BY
FRANCISCUS A. VAN LIERE

Although recent publications on the subject of the conflict about the Beatific Vision and the trial of Thomas Waleys O.P. (1331-1336) have clarified many questions ², some aspects remain

The main abbreviations in the *apparatus fontium* are:

CCSL	<i>Corpus Christianorum Series Latina</i> , Turnhout 1953-...
CH	<i>Corpus Haereseologicum</i> , Berlin 1856-1861
CSEL	<i>Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum</i> , Wien 1866-....
<i>Decretum Grat.</i>	<i>Decretum Gratiani</i> , A. FRIEDBERG ed., <i>Corpus Iuris Canonici</i> , 2 vols., Leipzig 1878-1881
<i>Extra</i>	<i>Decretales Gregorii P. IX seu Liber Extra</i> , A. FRIEDBERG ed., <i>Corpus Iurici Canonici</i> , 2 vols., Leipzig 1879-1881.
PG	J.-P. MIGNÉ, ed.; <i>Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca</i> , Paris 1844-1866.
PL	J.-P. MIGNÉ, ed.; <i>Patrologiae Cursus Completus, Series Latina</i> , Paris 1884-1866.
SC	<i>Sources Chrétiennes</i>

¹ The research for this article was done in Cambridge, where I stayed at Gonville and Caius College. I am very grateful to the British Council for making this research possible with a generous grant, and to everybody who helped and encouraged me, especially Prof. Dr. L.J. Engels, Dr. A.N. Palmer, and Dr. P.N.R. Zutshi. All remaining mistakes are entirely mine.

² A full bibliography is given in: F.A. VAN LIERE, *Johannes XXII en het conflict over de visio beatifica*, "Nederlands Theologisch Tijdschrift", 44 (1990), 208-222. The most important studies are: N. VALOIS, *Jacques Duèse, pape sous le nom de Jean XXII, Histoire littéraire de la France*, t. 34, Paris 1914, 391-630; G. HOFFMANN, *Der Streit über die selige Schau Gottes (1331-1338)*, Leipzig 1917; M. DYKMANS, *Les sermons de Jean XXII sur la vision béatifique*, Roma 1973 ("Miscellanea Historiae Pontificiae", 34) and A. MAIER, *Ausgehendes Mittelalter, gesammelte Aufsätze zur Geistesgeschichte des 14. Jahrhunderts*, vol. 3, Roma 1977, 319-590.

obscure. This article presents Armand of Belvézer's *Responsiones ad 19 articulos*, an important source for his position in this conflict and his role as inquisitor in the trial of Thomas Waleys. Some scholars have even suggested that this treatise, because of its opposition to the Pope, brought his career to a premature end. The sole manuscript witness of his *Responsiones*, a response to the Pope's request for a judgement on the opinion of his fellow Dominican, is preserved in Cambridge University Library, MS. Ii.3.10. The *editio princeps* of this text is presented here.

Little is known about the life of Dominican Armand of Belvézer³. He was born in Belvézé, a small village near Millau (dept. Aveyron)⁴. Bernard Gui lists him among those friars who studied at the University of Paris⁵. In early July 1313, he was sent by Clement V to Pisa, to try to prevent the Emperor, Henry VII, from invading Southern Italy and attacking Robert of Anjou. It was a delicate embassy of which Armand was the senior member⁶.

Armand subsequently proved himself an able theologian in his function as *lector* at the school of the Dominican friary in Montpellier. Most of his sermons date from this period⁷. In 1326 he was already involved in inquisitorial matters as a delegate and doctrinal adviser to the inquisitor of Carcassonne, John of Prato⁸. In the same year, he received the degree of *Magister Theologiae* in Avignon from the hands of Pope John XXII⁹ and

³ A. THOMAS, *Armand de Belvézer, frère prêcheur, Histoire Littéraire de la France*, t. 36, Paris 1927, 265-295. A list of Armand's works is given by J. QUÉTIF and J. ÉCHARD, *Scriptores Ordinis Praedicatorum*, vol. 1, Paris 1719, 583-585 and Th. KAEPPPEL, *Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*, Roma 1970-1980, vol. 1, 120-125.

⁴ J. ARTIÈRE, *A propos d'Armand de Belvézer*, "Procès verbaux des séances de la Société des Lettres, Sciences et Arts de l'Aveyron", 31 (1929), 211-233.

⁵ Th. KAEPPPEL ed., STEPHANUS DE SALANIACO, BERNARDUS GUIDONIS, *De Quattuor in Quibus Deus Praedicatorum Ordinem Insignivit*, Roma 1949 (MOPH, 22), 138.

⁶ *Monumenta Germaniae Historica, Legum* IV, 4, 2, n° 1005, 1047-1048.

⁷ J.B. SCHNEYER, *Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters*, Münster 1969-1978 ("Beiträge zur Geschichte der Philosophie und Theologie" 43, 1-8), vol. 1, 345-350.

⁸ QUÉTIF-ÉCHARD, *Scriptores*, 583.

⁹ KAEPPPEL (ed.), *De Quattuor*, 138.

shortly afterwards, in 1327 or 1328, he became Master of the Sacred Palace, succeeding either Dominic Grima or Gailhard of Pogeto. His main duties were to teach theology to the members of the Curia and to visiting scholars and to act as the Pope's personal adviser in theological matters¹⁰.

We know little of Armand's career between this appointment to the *Studium Romanae Curiae* and the period of the conflict about the Beatific Vision.

In a sermon given on All Saints' Day 1331 Pope John XXII (1316-1334) touched on a subject which was to unsettle Christendom so vehemently during the last years of his pontificate that his successor, Benedict XII, had to take measures to calm the emotional storm. The matter in dispute was the state of the soul directly after death: could it, while separated from the body, already enjoy the Beatific Vision before receiving the glorified body at the Last Judgement? John denied this and declared that the souls in heaven only possess the happiness of looking forward to the reward which they will receive at the Last Judgement: although they enjoy the 'consolation of the humanity of Christ', they see God indistinctly, as in a mirror¹¹. Although he supported his opinion with citations from Scripture as well as from Bernard of Clairvaux and Augustine, it caused a furore: sermons, treatises and letters were written rejecting his opinion. John XXII, who had clearly intended to decide this theological controversy by papal authority, suddenly saw himself confronted by opposition to his opinion, especially from the Dominicans, who were scandalized by the fact that he favoured an escatology in contradiction with that of Thomas Aquinas.

Towards the end of 1332, the subject was strongly debated in quodlibetal disputations at the universities of Paris and of Naples, at the *Studium Romanae Curiae* and at the Imperial Court in Munich. At Avignon the disputations were opened by the Master of the Sacred Palace, Armand of Belvézer. There are indications that the Cardinal Annibal of Ceccano took part

¹⁰ R. CREYTENS, *Le Studium Romanae Curiae et le maître du Sacré Palais*, AFP, 12 (1942), 1-38.

¹¹ 1 Cor. 13, 12. John's sermons are edited in DYKMANS, *Les sermons*.

in the discussions¹². The latter held the Pope's view, to which Armand's own *Quaestio* was opposed. Armand argued that the souls in heaven see God now 'face to face' as perfectly as they will after the Judgement, and that they will obtain a glorified body at the general Resurrection only in order to have an even more perfect enjoyment of this happiness.

The debate became a dispute on 3 January 1333, when the Dominican Thomas Waleys sharply attacked the Pope's opinion. He had to answer for his tenets before the Inquisition; the errors found in his sermon had only a remote connection with the Beatific Vision, but it was generally understood that he was imprisoned because of his opposition to the Pope. One might conjecture that Annibal of Ceccano was responsible for his imprisonment, since most of Thomas's polemic was a personal attack on him¹³.

After the trial had dragged on for a long time without making much progress, a committee of theologians gathered in September 1333 to examine a list of 18 articles¹⁴ derived from Waleys' sermon and from his statements made before the Inquisition, as well as from a treatise by his fellow-Dominican Durand of St Pourçain on the same subject, written at the Pope's request¹⁵. The committee, which was presided over by Annibal of Ceccano, condemned all these articles except the sixteenth; there was some disagreement about the twelfth. Each of the theologians in the Curia were ordered to give their opinion in writing. Of these, only the answers of Jacques Fournier (the future Pope Benedict XII)¹⁶ and of Armand of Belvézer have survived.

¹² M. DYKMANS, *Le cardinal Annibal de Ceccano et la vision béatifique (1331-1336)*, "Gregorianum", 50, 2 (1969), p. 343-382; M. DYKMANS, *Pour et contre Jean XXII en 1333, deux traités sur la vision béatifique*, Città del Vaticano 1975 ("Studi e Testi" 274); A. MAIER, *Zu einigen Disputationen aus dem Visio-Streit unter Johann XXII*, in *Ausgehendes Mittelalter*, 415-445.

¹³ Th. KAEPPELI, *Le procès contre Thomas Waleys O.P., étude et documents*, Roma 1936 ("Dissertationes Historicae" 6).

¹⁴ H.S. DENIFLE and A. CHATELAIN edd., *Chartularium Universitatis Parisiensis*, t. 2, Paris 1891, n° 975.

¹⁵ G. CREMASCOLI, *Il "Libellus de visione Dei" di Durando di S. Porziano*, "Studi medievali", 25 (1984), 393-443.

¹⁶ F. WETTER, *Die Lehre Benedikts XII vom intensiven Wachstum der Gottesschau*, Roma 1958 ("Analecta Gregoriana" 92).

The preface of Armand's *Responsiones* suggests that he was reluctant to answer, being caught between the opinion of the Pope and of Annibal of Ceccano on the one side and that of his fellow-Dominicans on the other. On 1 December the Papal Vice-Chancellor, Peter of Prato, and Annibal of Ceccano threatened him with excommunication if the treatise was not finished within three days. After an appeal to the Cardinal, the ultimatum was postponed until Christmas. The Pope received Armand's elaborate answer on 23 December 1333. It is unlikely that he was pleased with the result. The treatise clearly opposed his views on the moment of perfect happiness. To say that the saints in heaven are without the Beatific Vision would imply that they are in a state of damnation, a conclusion Armand found absurd. To call the lack of the Beatific Vision 'beatitude' he found equally strange¹⁷. Nevertheless Armand's cautious approach was successful in avoiding a clash with the Pope while maintaining that all the articles were free of heresy in the strict sense. Thomas Waleys' trial was transferred to the Curia on 22 October 1333. He was not released before 1338¹⁸. John XXII's attempt to force a theological decision on this controversy brought him into conflict with the Dominican Order, with the University of Paris which had always seen itself as a leading light in the field of theology and with the King of France as the protector of the University. In this respect the conflict over the Beatific Vision and the trial against Thomas Waleys bear a resemblance to the clash between the Pope and the Franciscan Order on the subject of poverty. The condemnation of the doctrines of John of Pouilly (1321), Peter Olivi (1326), William of Ockham (1326), Marsilius of Padua (1327), and Meister Eckhart (1329), are all examples of the tendency in the pontificate of John XXII for theological decisions in matters of controversy to be made at the Curia¹⁹. The Pope's success in these earlier cases may indeed

¹⁷ Art. I, 7 (hereafter, p. 45). Cf. Art. IX, 2 (hereafter, p. 83) and VAN LIERE, *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 213. Also, the 'aliquis' in XII, 3 (hereafter p. 93), refers to John XXII. Cf. DYKMANS, *Les Sermons*, 112.

¹⁸ See: M. DYKMANS, *A propos de Jean XXII et Benoît XII; la libération de Thomas Waleys*, "Archivum Historiae Pontificiae", 7 (1969), 115-130.

¹⁹ R. W. SOUTHERN, *The Changing Role of the Universities in Medieval Europe*, "Historical Research", 60 (1987), 133-146.

have encouraged him to hope that he would succeed again, but this time he failed to obtain a unanimous response from the theologians. Death prevented him from issuing a papal decree on the subject of the Beatific Vision, although there is evidence that his advisers were preparing such a decree at the time. This decree would probably have been very much the same as the declaration made by the Pope on 3 December, 1334, one day before his demise, by which he proclaimed that the souls of the saints are now in heaven and see God face to face, as far as the bodiless state of the souls permits such a vision²⁰. His successor, Pope Benedict XII, put an end to the controversy by his constitution *Benedictus Deus*²¹, rejecting the opinion of his predecessor.

The date of Armand's death is uncertain. Armand was granted permission to make his will on 6 October, 1334²², and there is evidence that he was still alive in 1348²³. On 1 November, 1334, Arnaud of St Michel, the papal Penitentiary, who had become *Magister Theologiae* in 1333, took over his position as Master of the Sacred Palace. Arnaud's part in the conflict over the Beatific Vision had been less controversial and more favourable to the Pope's view on this matter than Armand's. That is why Valois and Smalley assume that Armand must have fallen out of the Pope's favour²⁴.

Armand's *Responsiones ad 19 articulos* is a lengthy work. Various remarks in the text suggest that Armand treated the articles in quodlibetal questions at the *Studium Romanae Curiae* before committing them to script²⁵. The articles numbered 1-11

²⁰ DENIFLE-CHATELAIN, *Chartularium*, n° 987 and H. OTTO, *Zum Streite um die Visio Beatifica*, "Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft", 50 (1930), 227-232.

²¹ J. MAINARD, *Magnum Bullarium Romanum*, Roma 1733-1763, iii, 2, 213-214.

²² G. MOLLAT, *Jean XXII (1316-1334), Lettres communes analysées d'après les registres dits d'Avignon et du Vatican*, Paris 1904-1946 ("Bibliothèque des Ecoles Françaises d'Athènes et de Rome", 3me série), n° 64127.

²³ *Arch. Vat., Reg. Suppl.* 17, f° 163. I wish to thank Dr. E. Panella for this reference. Cf. H.A. HÜRTER, *Nomenclator Litterarius Theologiae Catholicae*, Oeniponte 1903-1913, vol. 2, 565.

²⁴ VALOIS, *Histoire Littéraire*, 594; B. SMALLEY, *English Friars and Antiquity in the Early Fourteenth Century*, Oxford 1960, 257.

²⁵ 'Hec questio fuit in scolis, cum disputarem de quolibet, michi proposita...' (hereafter, p. 128). Quodlibetal questions were held during Lent and Advent. Cf. J.F. WIPPEL, *The Quodlibetal Question as a Distinctive Literary Genre* in: *Les genres littéraires dans les sources théologiques et philosophiques médiévales*, Louvain-la-Neuve 1982, 67-85.

are taken from Durand of St Pourçain's treatise, those numbered 12-18 derive from statements by Thomas Waleys. Article 19 ('Is it catholic, heretical or erroneous to say that Christ, when He descended into Hell, did not free any souls from physical punishment?') does not occur in the official list of eighteen articles drawn up by the commission of theologians in September 1333: perhaps it was added later. Although not a literal quotation from Durand of St Pourçain's *Libellus*, it can be seen as a logical conclusion from the first article of the list: 'that there were no punishments in the limbo of the fathers (*limbus patrum*) other than the punishment of bereavement (*poena damni*), consisting in deprivation of the Beatific Vision'²⁶.

Armand's general attitude is remarkably lenient: according to him, the condemnation of a statement as heretical does not necessarily entail that the person who made that statement is a heretic. When an article is dubious or allows of more than one interpretation, one must always give it the benefit of the doubt, especially when the circumstances in which the statement was made are unknown. This maxim is proved by quotations from Divine Law (i.e. the New Testament), Canon Law, Civil Law, by rational arguments and by natural law, as expressed in popular proverbs. Thus Armand is able to judge all articles to be catholic, or at least not uncatholic. His appeal to Canon Law and Civil Law might be interpreted as an attempt to win the Pope's approval: John XXII, after all, was not a theologian, but a lawyer. Nevertheless, he feels himself on dangerous ground, or in his own words: 'Ad premissa autem leges gnaris, qui eas bene sciunt, curauit minime allegare; nec ignaris, ne me cum eis inperitum ut gallum inuoluerem inter stupas.'²⁷

In demonstrating the orthodoxy of most of the articles Armand draws primarily on Augustine, the main source for the Pope's own eschatology, and on Thomas Aquinas, from whom he quotes at length. The following texts of St Thomas are quoted most frequently: *In 4 Libros Sententiarum: liber 2*,

²⁶ DURAND OF ST-POURÇAIN, *Libellus*, CREMASCOLI (ed.), I. 254.

²⁷ Art. II, 7 (hereafter, p. 62). I haven't been able to trace this rather curious expression. Armand seems to have been particularly fond of proverbs: cf. F. FABRE, *L'apport provençal dans les « collationes » du dominicain Armand de Belvézer*, "Les Lettres Romanes", 15 (1961), 211-233.

di. 33 (on the punishment for original sin); *liber* 3, di. 22 (on Christ's descent into hell); *liber* 4, di. 43 (on the general resurrection), 45 (on the state of the souls after death) and 47 (on the Last Judgement); *Summa Theologiae* 4, q. 52 (on Christ's descent into hell); *Quaestiones de Malo*, q. 5 (on the punishment for original sin); and *Quaestiones Quodlibetales* 10, q. 1 (on the Last Judgement)²⁸. Armand clearly was a Thomist: he was one of the first to write a commentary on Thomas' *De Ente et Essentia*²⁹ and in the preface of his main work, *De Declaratione Difficilium Terminorum Theologiae et Philosophiae*, he regards Thomas as the greatest of his predecessors:

Cuius scriptura sal condians est doctrinam aliam qualemcumque. Hanc qui sequitur, non ambulat in tenebris, non deuiat a sana doctrina, non errat³⁰.

But in the controversy concerning the Beatific Vision, his dependence on Thomas' authority was also a political move. John XXII had canonized Thomas Aquinas in 1323 and regarded his doctrine with favour. In the conclusion of his treatise, Armand again stresses the catholicity of Thomas by quoting the revocation in 1325 of the *Articuli Parisienses* (1277), which had condemned some positions that could touch Thomas' doctrine³¹. The theologian leading the preceding investigation had been Annibal of Ceccano, Armand's main adversary in the controversy which concerns us here³². Armand pointed out the fact

²⁸ Throughout this article, I have used Busa's edition of Thomas Aquinas's *Opera*. I also use Busa's reference system for these works, e.g. *Summa Theologiae* 3 for *secunda secundae*, 4 for *tertia pars*.

²⁹ F. STEGMÜLLER, *A propos du commentaire d'Armand de Belvézer sur le «De ente et essentia» de S. Thomas d'Aquin*, "Recherches de Théologie Ancienne et Médiévale", 7 (1935), 86-91 and W. SENKO, *Les manuscrits des commentaires d'Armand de Belvézer, de Gerard de Monte et de Jean Versor sur le «De Ente et Essentia» de Saint Thomas d'Aquin*, "Mediaevalia Philosophica Polonorum", 2 (1958), 13-18.

³⁰ ARMANDUS DE BELLOVISU, *De Declaratione Difficilium Terminorum Theologiae et Philosophiae*, Basel 1491, f° 2v.

³¹ DENIFLE-CHATELAIN, *Chartularium*, t. 2, n° 838.

³² Annibal later had to recant his views on the Beatific Vision: M. DYKMANS, *Le cardinal Annibal de Ceccano (vers 1282-1350). Etude biographique et testament du 17 juin 1348*, "Bulletin de l'institut historique Belge de Rome", 43 (1973), 145-344.

that —awkward for his opponent— Annibal's present position was in a sharp contradiction with the doctrine of St Thomas, whom Annibal had declared to be 'a light for the whole Church'.

Armand's theological ability has very often been underestimated. The present edition shows Armand as an able theologian and inquisitor, who freed his fellow-Dominicans from the suspicion of heresy, in spite of the fact that he did not always share their views. His *Responsiones* are further valuable as a source for the history of the conflict about the Beatific Vision, and the history of Thomism in the fourteenth century.

Description of the Manuscript ³³

The only known manuscript of Armand's *Responsiones* (Cambridge University Library, Ii.3.10) is written on vellum (slightly trimmed), in an English cursive book-hand in brown ink. $\pm 181 \times 298$ mm., 179 leaves (collation: iv+179+ii. 1-10 ¹² (120); 11-14 ¹² (168), 15⁽¹²⁻¹⁾ (179, leaf after 177 cut out). The manuscript dates from the second half of the fourteenth century. A *terminus a quo* is given by the fact that Armand of Belvézer is mentioned as *lector* or *magister sacri palatii*, a title which was only in use after 1342; before that date *lector* or *magister curie* was commonly in use ³⁴. The codex seems to have been conceived as a compilation of documents concerning the controversy about the Beatific Vision, especially the role played by Thomas Waleys in this controversy, for at least 80 of the folios concern him. The *Historia Ierosolimitana Abreuiata*, although written by the same hand, seems to have no relation to the rest of the contents.

On the paper flyleaves, a later hand (xvii) wrote a table of contents (i^v). F^o 119^v and 177^v are blank, but have ruling, f° 120 and 178-179 are blank. F^o 174^v is blank after line 16. The manuscript has a fourteenth-century foliation, written with a

³³ For an earlier description, see C. HARDWICK ed., *A Catalogue of Manuscripts Preserved in the Library of the University of Cambridge*, Cambridge 1856-1867, n° 1774, vol. 3, 416-418.

³⁴ R. CREYTENS, AFP, 12 (1142) 5-83.

slightly darker ink, in arabic numerals, f° 1-177. F° 178 and 179 have modern foliation in pencil. Quire-signatures are from the fourteenth-century, written in arabic figures in ink, in the lower margin, partially trimmed (1, 3, and 7 are missing). Quires 11-15 have two arabic numerals by different fourteenth-century hands in lead pencil. All quires have an additional quire-signature pencilled in modern arabic numerals. All catchwords, written with ink in the same hand as the rest of the manuscript, are still extant, only quire 10 has a contemporary catchword written in leadpencil. The ruling in leadpencil is 44 lines to a page. The written space measures $20<121>40] \times [10<236>53]$ (f° 1), and this is maintained in the whole manuscript. Ten lines vary between 53 and 55 mm. F° 176-177 contain a table of contents for James of Vitry's *Historia Hierosolimitana*.

There is a break in the manuscript between quires 1-10 and 11-15; not only do the quire-signatures on either side of the break differ, so do the contents: quires 1-10 are on the Beatific Vision, whereas quires 11-15 contain James of Vitry's *Historia*. The blank folios 119^v-120^v mark this break. Still, the fact that both parts are written in the same hand and have the same fourteenth-century foliation suggests that they never actually formed separate volumes. The manuscript was presumably rebound in 1911: on one of the fly-leaves there is the remark 'repaired U.L.C. 1911'.

The whole manuscript is written in one cursive book-hand³⁵, with a brownish-sepia coloured ink. The script can be identified as English, typical of the last half of the fourteenth century. There are many abbreviations.

The text is structured by means of simple Lombard letters (2 lines) in blue, decorated with red penwork and flourishes in the margin. Titles of texts and chapters are written in red, in a different hand³⁶. Capitals are touched with red, and blue caput-signs show the division of the text. Quotations are sometimes underlined in red, or have been marked in the margin.

³⁵ 'A' according to Gumbert's classification-scheme: cf. J.P. GUMBERT, *A Proposal for a Cartesian Nomenclature*, in "Miniatures, Scripts, Collections; Essays presented to G.I. Lieftinck", Leiden 1976, 45-52.

³⁶ 'AC', in Gumbert's classification.

Expunctuations and corrections have mostly been made by the scribe, sometimes first written in lead pencil and copied in ink. Pointing hands, accolades, and the remark 'nota hic' often occur in the margin.

The earliest provenance points to Norwich: on f° 1^r, only legible with an ultra-violet lamp, is written 'C.uj Liber Thome Henghem monachi Norwicensis 1462'. 'C.uj' is the press-mark of the library of Norwich cathedral priory³⁷. In the sixteenth century, the book was transferred to Cambridge University Library: the number 179, written on fly-leaf i^v and f° 1^r, refers to the number on the list of books in the U.L.C. made in 1600 by Thomas James³⁸. On the first fly-leaf, there is an *ex-libris* of the University Library. On fly-leaf ii^r, we find some apparently older class-marks: 'Lib. 28' and 'Cl; 9; Orient'.

Contents:

- a. 1^r-3^v, JOHANNES XXII, *Sermo in Die Omnium Sanctorum Factus per Dominum Iohannem Papam XXII, Anno Domini M^oCCC^oXXXI* (dated 1 November 1331)
Ed. DYKMANS, *Les sermons*, 85-99. (Sigle C).
- b. 3^v-10^r, JOHANNES XXII, *Sermo Eiusdem Domini Iohannis Pape in Tercia Dominica de Adventu de Eadem Materia* (dated 15 December 1331)
Ed. DYKMANS, *Les sermons*, 100-139. (Sigle C).
- c. 10^r-39^r, ARMANDUS DE BELVEZER, *Responsiones Magistri Armandi, Magistri Sacri Palatii, de Ordine Predicatorum, ad 19 Articulos ex Parte Beatitudinis Apostolice Missos Fratri Armando Lectori Sacri Palatii* (dated 23 December 1333)
Edition below (sole manuscript witness).
- d. 40^r-48^v, THOMAS WALEYS, *Epistola Fratris Thome Waleys de Instantibus et Momentis* (1333)
Ed. KAEPPPELI, *Le Procès*, 157-183. (Sigle C).

³⁷ Cf. N.R. KER, *Medieval Libraries of Great Britain*, a List of Surviving Books, London 1962, ("Royal Historical Society Guides and Handbooks" 3), 285 and N.R. KER, *Medieval Manuscripts from Norwich Cathedral Priory*, "Transactions of the Cambridge Bibliographical Society", 1 (1949-1953), 1-28.

³⁸ Th. JAMES, *Ecloga Oxonio-Cantabrigiensis*, London 1600, 53-69.

- e. 48^v-53^v, THOMAS WALEYS, *Sermo Fratris Thome Waleys Avinionensis* (dated 2 Januari 1333)
Ed. KAEPPPELI, *Le Procès*, 93-108 (Sigle C).
- f. 53^v-91^v, *Actus Inquisitionis contra Fratrem Thomam Waleys Anglicum Ordinis Praedicatorum et Responsiones Eiusdem* (1333)
Ed. KAEPPPELI, *Le Procès*, 184-247 (sole manuscript witness).
- g. 91^v-95^r, JOHANNES LUTTERELL, *Epistola Magistri Iohannis Lutterellis Anglici Doctoris Sacre Theologie ad Quemdam D. et Curie Romane Disputantem* (datable January 1333)
Ed. F. HOFFMANN, *Die Schriften des Oxforder Kanzlers Iohannes Lutterell; Texte zur Theologie des Vierzehnten Jahrhunderts*, Leipzig 1959 ("Erfurter Theologische Studien", 6), 103-119 (sole manuscript witness).
- h. 95^v, *Ista Sunt Que Opponuntur Domino (sc. Papae)*
Ed. KAEPPPELI, *Le Procès*, 8n-9n, (sole manuscript witness).
- i. 95^v-118^v, ARMANDUS DE BELVEZER, *Epistola Magistri Armandi Predicatoris Magistri Sacri Palatii de Beatifica Visione* (datable at the beginning of 1333).
inc.: Illa que (ms.: qui) sursum est Ierusalem libera est, scilicet a peccato et pena peccati...
— Queritur ergo utrum anime sanctorum ante suorum corporum resurrectionem et diem iudicii uideant principaliter siue facialiter diuinam naturam sicuti est in se, et uidetur quod non.
Unpublished, but partially quoted (f° 100^v-102^r) by MAIER, *Ausgehendes Mittelalter*, 529-530.
- j. 121^r-177^r, JACOBUS DE VITRIACO, *Historia Ierosolimitana Abreuiata* (last half of the 13th century)
Ed. J. DE BONGARS, *Gesta Dei per Francos, sive Orientalium Expeditionum et Regni Francorum Hierosolymitani Historia* (tom. 1, Orientalis Hist.), Hanoviae 1611, 1047-1125).

The present edition

Making an edition from a single manuscript witness presents some difficulties in establishing a presentable text: there are

no variant readings from other manuscripts to help establish the text. In the case of this text however, there were numerous quotations of other authors and frequent expunctions and marginal corrections, mostly made by the scribe.

In this edition, I have collated Armand's quotations of other authors with the existing editions of these works, as noted in the *apparatus fontium*. This external control (allowing for inaccurate quotations and textual variations), together with the expunctions and corrections, gave an indication of the habits of the scribe, identifying some of the most common scribal errors. It is of course difficult, if not impossible, to say whether these errors are due to the scribe of the base manuscript, to his exemplar, or indeed to Armand himself.

The next step was to establish the text by making emendations in those parts of the text for which no external control was available, where I suspected it to be wrong, taking in account the habits and common scribal errors of the scribe. But notwithstanding many corrections and emendations, the text as it is presented here, still may not be free of corruptions.

In the present edition, I have followed the text of the sole manuscript as closely as possible. Where Armand quotes another author I have allowed his text of the passage to stand, making emendations only where there is good reason to attribute the different reading to scribal error. In the rest of the text, I made emendations only where I suspected the text as presented in the manuscript to be wrong.

Rejected readings are placed at the bottom of the page in the *apparatus criticus*, manuscript readings are indicated with *ms.*, those deriving from editions with *ed.*; all others are my own conjectures. Corrections to omissions have been supplied within pointed brackets (<...>). In quotations from other authors, all editorial supplements may be assumed to derive from the editions; in all other cases the supplements are mine. Quotations have been placed between «...» in the present edition. Words presumed corrupt, but where I have not been able to make a satisfying conjecture, are obelized (†...†).

The spelling is that of the manuscript, even where it is inconsistent, e.g. *cio* where the classical form would require *tio*,

e where it would be *ae* and *oe*; and *i* and *y* according to the preference of the manuscript. Abbreviations have been resolved according to the orthography of the manuscript. I make no distinction between *u* and *v*, using *u* in the lower-case form and *V* in the upper case (the manuscript uses both indifferently); likewise *i* represents both *i* and *j*. The *w* is transcribed as *uu*. All abbreviations are resolved, except for the following: *art.* (*articulus*), *cap.* (*capitulum*), *di.* (*distinctio*), etc. (*etcetera*) and *q.* (*questio*).

The divisions in the text, the punctuation and the capitalization are mine, but I have followed the manuscript as far as possible.

RESPONSIONES MAGISTRI ARMANDI MAGISTRI SACRI PALACII DE ORDINE
PREDICATORVM AD 19 ARTICVLOS EX PARTE BEATITVDINIS APOSTOLICE
MISSOS FRATRI ARMANDO, LECTORI^a SACRI PALACII.

Capitulum primum.

Sanctissime Pater et Beatissime, super 19 articulis de uestro mandato per reuerendum patrem et dominum, dominum uicecancelarium, michi missis uestra celsitudo ut uideretur pridem^b imperauit. Cui iussioni dum inter mei officii ordinarii michi licet indigno a uestra gracia sola inpositi lectionum, disputacionum, predicacionum et aliorum plurium ocupaciones continuas, studerem humiliter obedire, ecce, die prima huius mensis Decembris presentata est michi cum publico instrumento ex parte domini et patris reuerendi, domini Anibaldi, cardinalis episcopi Tusculani, una litera continencie subsequentis¹:

« Anibaldus miseracione diuina episcopus Tusculanus uenerabili religioso uiro fratri Hermannō, ordinis fratrum Predicatorum, sacre theologie doctori, salutem in Domino.

Licet iam dudum auctoritate apostolica nobis commissa monuerimus et adiurauerimus uos in presencia sacre theologie docto-

^a lectori] rectori *ms.*

^b pridem] pridie *ms.*, prius *ed.*

¹ « Sanctissime Pater ... subsequentis », edited in: DYKMANS, "Gregorianum", 359-360.

rum, et in presencia reuerendi patris et domini, domini Petri, episcopi Penestrini, sancte Romane Ecclesie uicecancellarii^c, in uirtute sancte obediencie et sub excommunicationis pena, quatenus ad articulos infrascriptos ibidem coram uobis lectos responderetis et diceretis quod creditis esse ueritatis, omni affectione, fraude et timore postpositis, Deum et sacre theologie ueritates habentes pre oculis, quod facere hucusque contumaciter neglexistis, nos tamen ex superhabundanti iterum adiuramus et monemus [10v] uos in uirtute sancte obediencie, qua domino nostro Summo Pontifici et sancte Romane Ecclesie tenemini, et sub excommunicationis pena quam in uos ferimus in hiis scriptis auctoritate apostolica nobis ut predicatur in hac parte commissa, nisi feceritis quod requirimus et mandamus, quatenus infra tres dies post denunciacionem presencium immediate numerandos, respondeatis ad infrascriptos articulos, omni affectione, fraude et timore postpositis, eam quam creditis et intelligitis ueritatem. Super quarum monicionis et requisicionis et sententiarum prelacionis denunciacione uobis facienda, stabimus relationi et iuramento presencium portitorum². Articuli autem ad quos respondere debetis, sunt hii qui sequuntur: 'Primus <articulus>, utrum etc.' Inferius subscribuntur. »

<Capitulum 2,> prefacio Magistri ante responsionem.

Igitur de contentis in litera nimirum admiratus, ad eius personaliter me accedente presenciam, reperit idem dominus in ueritate nec in me uirtute obediencie adiuratum, nec sub excommunicationis pena requisitum, nec michi in domini uicecancellarii et doctorum sacre theologie presencia illos lectos fuisse articulos³, que tamen dicta litera continebat. Propter que ad humilem mei instanciam mandato ac monicione et aliis contentis in dicta litera sua gracia penitus reuocatis, iterum sub eadem forma monuit ut citra Festum Natalis Domini proximum dictis articulis respondissem.

Ego itaque, qui iuxta^d uestrum mandatum diffuse scribere super illos inceperam, artatus nouo superueniente mandato, prolixitate relictis, uolens mandatis apostolicis humiliter ut teneor obedire,

^c in presencia ... doctorum, et in presencia ... uicecancellarii] in presencia ... uicecancellarii, et in presencia ... doctorum *ms. ante corr., ed.*

^d iuxta] iam *ms.*

² « Anibaldus ... portitorum. » edited in: VALOIS, *Histoire Littéraire*, 594-595.

³ « Igitur ... articulos », edited in: DYKMANS, "Gregorianum", 360.

summatim iuxta posse mei ingenii et materie capacitatem duxi ad dictos articulos, ex parte uestre sanctitatis michi exhibitos et in litera contentos^e, humiliter respondendum.

Verum quia illi articuli tractant de resurrectione et iudicio et bonorum ac malorum et premio et supplicio, in hiis non presumo aliquid loqui audacius doctore egregio Augustino qui de pertinentibus ad resurrectionem et iudicium, super uerbo prime *Tessalonicensibus* 4, « Rapiemur etc. » in *Epistolam ad <Dulcicium> de viii questionibus*, q. 3⁴, ita dicit: « Vellem de hiis uerbis potius audire doctores. » Et octauo^f super *Genesim ad Litteram*⁵, loquens de bonorum premio et malorum supplicio, ita dicit: « De tam magna questione nulla temeritate confligo, quia melius est dubitare de occultis quam litigare de incertis »; ut enim ibidem subdit: certum est « illum diuitem fuisse in ardore penarum et illum pauperem in refrigerio gaudiorum. Set quomodo intelligenda sit illa flamma inferni, ille sinus Abrahe, illa lingua diuitis, ille digitus pauperis, illa sitis tormenti, illa stilla refrigerii, uix fortasse a mansuetis querentibus, a contenciose autem certantibus numquam inuenitur. »

Igitur mandatis apostolicis humiliter obediens, quod alias non presumpsissem, scribam quod Dominus inspirabit, dicta omnia et scripta uestre correctioni et sancte Matris Ecclesie submittendo, et si quid minus bene dictum est in fide uel moribus, uolens haberi pro non dicto, nichil temere asserens, set probabiliter procedendo, sequens Hugonem de Sancto Victore in prologo *Sententiarum* suarum⁶, dicentem: « 'De fide et spe, que in nobis est, omni poscenti rationem reddere parati esse debemus cum^g modestia et timore', ut ait Petrus in *Epistola* sua. Itaque ut pariter conseruetur modestia in sermone et timor in assercione, 'prophanas uerborum nouitates' ut Apostolus precipit 'euitemus', et in nullam partem precipiti assercione declinemus. Melius est enim non eloqui magna ubi sine periculo non erratur, quam diffinire contraria. »

^e contentos] contentis *ms.*

^f octauo] ergo *ms.*

^g cum *ed.*] non *ms.*

⁴ 1 Th. 4, 17, AUGUSTINUS, *De viii Dulcicii Quaestionibus*, 3, 3 (PL 40, 159).

⁵ AUGUSTINUS, *De Genesi ad Litteram*, 8, 5 (CSEL 28¹, 237, 15).

⁶ PS.-HUGO, DE ST.-VICTORE, *Summa Sententiarum*, praef. (PL 176, 41-42), 1 Pt. 3, 15-16, 1 Tim. 6, 20.

<Capitulum 3,> de contentis in articulis.

Hoc in dicendis igitur observato, sciendum quod quilibet articulo-
rum continet ex parte predicati tria quesita de ipso, scilicet
catholicum, hereticum et erroneum. Et ideo ne ambiguo proce-
damus, primo dicendum est quid hiis uocabulis inportetur, secundo
[11r] ostendetur qualis sit ista distinctio per illa tria uocabula
importata. Et sic tercio in speciali ad articulo-
rum quemlibet descendetur.

Quantum ad primum dicendum est primo de catholico, secundo
de heretico, tercio de erroneo.

Quantum ad catholicum, sciendum quod catholicum duo im-
portat: rectum scilicet et uniuersale. Fidei autem supernaturali, de
qua^h loquimur, ratione sui obiecti singulariter iste due condicio-
nes conueniunt, quia obiectum has duas condiciones habet eminenter.
Obiectum enim fidei est ueritas prima, cum qua nullius falsi obli-
quitas stare potest, sicut nec non ens sub ente, nec malum sub
bonitate. Iterum prima ueritas est uniuersalissima, non predica-
cionis uniuersalitate, set causalitatis, uirtutis et attributionis. Quia
igitur iste due condiciones per hoc uocabulum catholicum impor-
tate prime ueritati, que <est> obiectum fidei, conueniunt eminenter,
necesse est quod eciam ipsi fidei conueniant. Quod utique uerum
est, quia rectitudinem habet eminenter absque alicuius falsitatis
obliquitate et uniuersalitatemⁱ ex multiplici parte: et ex hoc apro-
priato usu uocabuli illud quod ad fidem pertinet per excellenciam
catholicum appellatur.

Est autem sciendum quod ad fidem aliqua pertinent dupliciter,
uno modo ut prima principia, ex quibus alia deducuntur, et hec
primo quasi formaliter ad fidem pertinent et principaliter. Cuius-
modi sunt articuli fidei, tota Scriptura Sacra, determinaciones eccle-
sie, ea que clare deducuntur ex istis, et ea que sunt uniuersaliter
credita ab ecclesia tota, que uniuersaliter errare non potest, dicente
Christo *Luce* xxii⁷: « Ego rogaui pro te Petre, ut non deficiat fides
tua. » Alia pertinent ad fidem materialiter ut termini ex quibus
formantur propositiones ad fidem pertinentes, et conclusiones que
deduci possunt^j euidenter ex principiis formalibus, et que habent
aliquam attributionem uel ordinem directe uel indirecte ad fidei
obiectum.

^h qua] que *ms.*

ⁱ uniuersalitatem] utilitatem *ms.*

^j possunt] possunt licet *ms.*

Omnia ergo que aliquo istorum duorum modorum ad fidem pertinent, catholica dici possunt. Prima quidem formaliter, secunda materialiter. Que uero neutro modo, catholica non dicuntur, ut quod reubarbarum purgat^k coleram. Et tum sciendum quod cum aliquid dicitur non catholicum, potest dupliciter intelligi; uno modo quia non pertinet^l ad fidem materialiter uel formaliter: et sic dicere quod reubarbarum purgat coleram non est catholicum, quia ad fidem istud non pertinet, set ad medicinam, et tunc accipitur « non » negatiue solum. Alio modo dicitur non catholicum quia fidei aduersum et oppositum, quia ad materiam fidei pertinet. Si^m introducitur forma fidei contraria uel opposita, ut si dicatur « Filius Dei est minor Patre »⁸ uel « non est natus de uirgine »⁹, termini scilicet etⁿ materia ad fidem pertinent, set affirmacio introducta in prima et negacio in secunda opponuntur ueritati fidei: et ideo tale propositiones dicuntur esse non catholice secundo modo, id est fidei opposite et aduerse, et tunc sumitur ibi « non » priuatiue.

Capitulum 4, in quo ostenditur quid est heresis et hereticus diffinitiuè.

Quantum ad secundum terminum, sciendum quod ab heresi dicitur hereticus et ab utroque dictum hereticum, et quia dictum non est nisi dicentis, ideo uiso quid sit heresis, poterit uideri quid est hereticus et ex utroque quid dictum hereticum.

Sciendum autem quod, ut potest accipi ex dictis Thome, *iiii Sententiarum*, di. xiii, questio ultima, articulo primo, in solutione principali¹⁰, heresis dicitur discessus a comuni fide catholica per contrariam opinionem cui ex electione uehementer inheretur, et hereticus est qui a comuni fide catholica discedit per contrariam opinionem cui per electionem uehementer inheret.

In qua diffinitione tangitur materia heresis, cum dicitur « a comuni fide », quia eadem est materia fidei et heresis, sicut idem subiectum habitus et priuacionis. Et in eodem tangitur habitus

^k purgat] purget *ms.*

^l pertinet] pertinent *ms.*

^m Si] Set *ms.*

ⁿ scilicet et] et scilicet *ms.*

⁸ H. DENZINGER ed., *Enchiridion Symbolorum*, Barcelona 1946, n° 285.

⁹ DENZINGER, *Enchiridion*, n° 6.

¹⁰ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 4, di. 13, q. 2, art. 1, co. (1, 492).

[11v] oppositus fidei^o, quia priuaciones non possunt nisi per oppositum habitum cognosci.

Per hoc autem quod dicitur « per contrariam opinionem » excluduntur illa circa que licet sic et aliter opinari. Vbi sciendum quod circa que ad fidem pertinent formaliter, principaliter et directe — ut sunt articuli fidei, dicta Scripture Sacre, determinaciones ecclesie, uniuersaliter ab ecclesia tota credita, et que ex istis possunt euidenter deduci — non licet alicui aliter et aliter opinari: immo eis contraria tenere firmiter esset heresis, et de contrarietate istorum loquitur diffinicio, cum dicit « per contrariam opinionem ».

Quantum autem ad alia que ad fidem pertinent solum materialiter et indirecte, in quibus neutra pars contradictionis ex formalibus principiis potest euidenter deduci, nec contrariatur comuni fidei, non est heresis si^p altera pars contradictionis sine assercione temeraria teneatur — immo forte fructuosum <est> exercicii causa — donec per ecclesiam pars una determinetur. Vnde Augustinus in *Enchiridion* cap. xii¹¹: « Ita uera et certa sunt multa quibus non assentire absit ut sapiencia potius quam demencia nominanda sit. In quibus autem rebus nichil interest ad capescendum Dei regnum utrum credantur an non, uel utrum siue uera sint siue putentur, an falsa; in hiis errare, id est aliud pro alio putare, non est arbitrandum esse peccatum, aut si est minimum^q esse atque leuissimum. » Set post determinationem ecclesie, que ad Summum Pontificem pertinet, principaliter esset heresis opinioni contrarie firmiter inherere. Vnde Ieronimus in fine *Epistole ad Damasum Papam*¹²: « Hec fides, Papa beatissime, quam^r in catholica didicimus^s ecclesia, in qua si minus perite aut parum caute aliquid positum est, emendari cupimus a te, qui potestatem Petri et fidem tenes. Si autem hec nostra confessio apostolatus tui iudicio comprobatur, quicumque me culpare uoluerit se inperitum uel maliciosum uel eciam non catholicum set hereticum comprobabit. »

Talis autem opinionum diuersitas est cotidie inter doctores modernos, et fuit eciam inter sanctos, ut patet inter Augustinum et Ieronimum, et allegat specialiter *Glosa Comunis ad Galatas* ii¹³,

^o fides] fidei *ms.*

^p si] set *ms.*

^q minimum *ed.*] nimium *ms.*

^r quam *ed.*] qua *ms.*

^s didicimus *ed.*] didiscimus *ms.*

¹¹ AUGUSTINUS, *Enchiridion*, 7 (CCSL 46, 61, 41).

¹² *Decretum Grat.*, C. 24, q. 1, c. 14 (1, 970).

¹³ Gal. 2, 11-14; *Biblia Latina cum Glossa Ordinaria*, ed. 1617, t. 6, 479BC.

de cessacione legalium. Ad tollendum ergo illa in quibus licet sic et aliter opinari, dicitur in diffinitione « per contrariam opinionem a comuni fide ».

Alia autem tria complent totam formalitatem heresis et tenent locum unius specificae difference. Per hoc enim quod dicitur « discessus », excluduntur alii modi infidelitatis, in quibus nec contrarie opiniones sunt hereses, nec opinantes sint heretici, ut patet in Iudeis et paganis. Diuisio enim presupponit unitatem, unde secundum Philosophum¹⁴ « numerus causatur ex diuisione continui. »

Per hoc autem quod dicitur « ex electione » excluditur lapsus lingue et carencia usus liberi arbitrii. Vnde si quis solo lapsu lingue uel in demencia^t alicui opinioni fidei contrarie inheret ubi antea non inhesisset, non propter hoc diceretur hereticus.

Per hoc autem quod dicitur « uehementer inherens », excluditur ignorancia. Vnde si quis inhereat opinioni contrarie, ignorans contrariam, et corrigi paratus, nec in mora existens uel culpa ignorancie, credens uniuersali^u cum ecclesia, talis non esset hereticus formaliter, licet erraret. Vnde Augustinus, in *Epistola ad Eleusium, Felicibus, Gramatico et Ceteris* — et incipit « Dominis dilectissimis et merito predicandis », et recitatur in *Decretis*, xxiii, q. iii, *Dixit Apostolus*¹⁵ —: « Si qui^v sententiam suam quamuis prauam atque peruersam nulla pertinaci animositate defendunt, querunt autem intenta sollicitudine ueritatem corrigi parati cum inuenerint, nequaquam sunt inter hereticos [12r] deputandi. » E contrario autem ubi non esset ignorancia et simul esset pertinacia, heresis sequeretur. Vnde Augustinus *Contra Manicheos*¹⁶: « Qui in ecclesia Christi morbidum prauumque aliquid sapiunt, si correpti ut sanum rectumque sapiant, resistunt contumaciter suaeque pestifera et mortifera documenta emendare nolunt, set defensare persistunt, heretici sunt. » Et Cassiodorus super *Psalmos*, cxxxix^w¹⁷: « Hereticus est qui diuine legis uel ignorancia uel contemptu raptatus, aut noui pertinax inuentor erroris, aut alieni sectator, catholice unitati mauult aduersari quam subici. » Item Ambrosius super *Lucam*, libro viii, cap. iiii¹⁸:

^t demencia] emencia ms.

^u uniuersali] in uniuersali ms.

^v qui ed.] quis ms.

^w cxxxix] cxix ms.

¹⁴ ARISTOTELES, *Metaphysica*, 14, 5 (1092b1-2, *Aristoteles Latinus* 25'2, 271, 1).

¹⁵ AUGUSTINUS, *Epistola* 43 (CSEL 34, 85); *Decretum Grat.*, C. 24, q. 3, c. 29 (1, 998).

¹⁶ *Decretum Grat.*, C. 24, q. 3, c. 31. (1, 998).

¹⁷ CASSIODORUS, *Expositio in Ps.*, 139, 24 (CCSL 98, 1255, 561).

¹⁸ AMBROSIIUS, *Expositio in Lc.*, 7, 22 (CCSL 14, 305, 237).

« Non enim equa condicio in Deum hominemque peccare. Denique Apostolus ait: 'Hereticum post unam correptionem euita', quia non est eque perfidia ut culpa ueniabilis. Et quoniam plerumque per impericiam error obrepat, corripiendum precepit, ut aut pertinacia uitetur aut prolapsus corrigatur. »

Ex premissis igitur patet quid est heresis et hereticus, quia materia est eadem fidei et heresis, sicut idem subiectum habitus et priuacionis. Tria autem complent rationem formalem heresis, scilicet diuisio, que respicit intellectum, electio eciam et obstinacio, que respiciunt uoluntatem. Quorum altero deficiente, formaliter non potest dici heresis nec hereticus, sicut deficiente homini^x <ratione> formali, que est quod^y sit animal rationale, uel altero istorum, non potest dici formaliter homo.

Capitulum 5, in quo ostenditur quid et qualiter est dictum hereticum.

Ex hiis ulterius potest concludi quid est dictum hereticum, ad quod primo premitto unam distinctionem, quia dictum potest se tenere ex parte duplici, et eodem modo dictum hereticum: uno modo ex parte dicentis, alio modo ex parte rei dicte. Vbi dictum accipitur precise ex parte dicentis, debent considerari condiciones ipsius dicentis; ubi autem ex parte rei dicte, condiciones uerbi dicti que multum ex precedentibus uel subsequentibus manifeste redduntur. Hec autem distinctio non solum secundum theologiam, uerum eciam *Extra de Sancta Trinitate et Fide Catholica, cap. Dampnamus*¹⁹, Innocentii tercii introducta, ubi doctrinam Ioachim contra Petrum Lombardum tanquam hereticam reprobatur ex parte rei dicte, ipsum autem Ioachim dicentem non reprobatur, immo dicit quod Florentino monasterio, cuius abbas extitit, non uult in aliquo derogari, presertim etc.

Sicut autem dictum hereticum se tenet ex parte dicentis uel dicti, ita aliquando simul ex parte utriusque, et tunc utriusque condiciones inspiciende sunt.

Capitulum 6, in quo ostenditur quomodo debet accipi dictum hereticum ex parte dicentis.

Secundo infero duas conclusiones, quarum prima est quod si accipiamus dictum hereticum ex parte dicentis, tunc dictum hereticum accipitur formaliter, et includit heresim formaliter cum suis

^x homini] hominis *ms.*

^y quod] cum *ms.*

¹⁹ *Extra*, 1, 1, 2 (2, 7).

tribus condicionibus formalibus, scilicet diuisione, electione et obstinatione. Quarum altera deficiente, non uidetur michi pro nunc, quod aliquod dictum posset dici hereticum formaliter ex parte dicentis. Et ideo, cum in articulis ponitur « utrum dicere etc. sit hereticum », si istud dicere se teneat ex parte dicentis, non apparet michi quod possit responderi de dicto, nisi possit responderi etiam de dicente, et sic nec de utroque nisi inspectis circumstantiis declarantibus, utriusque condicionem, ut: utrum per talia dicta diuidatur a comuni fide, utrum dicat per electionem, utrum obstinate, utrum uerba sint precise dicta in prolacione uel in scriptis, uel cum additionibus uel determinacionibus que precedant uel sequuntur, que possunt declarare ad aggrauandum uel alleuiandum intencionem uel condicionem dicentis; [12v] que tamen ex forma articulorum non multum apparent. Vnde *Extra de Hereticis*, cap. *Excommunicamus*²⁰ non sine causa dicitur quod in talibus « iuxta consideracionem suspicionis qualitatemque persone propria innocencia congrua purgacione monstratur ». Et Ieronimus super *Epistolam ad Galatas* — et recitatur in *Decretis*, xxiii, q. iii²¹ —: « Heresis Grece ab electione dicitur, quod eam scilicet quisque sibi eligat disciplinam, quam putat esse meliorem. »

Quia igitur hec electio uel in electione eligentis condicio ex articulis non apparet, ideo forma articulorum inspecta et precise accepta, non apparet uia per quam possem aliquid dictum ibi iudicare formaliter hereticum ex parte dicentis, ubi etiam alias esset falsum et materialiter erroneum uel hereticum, cum condiciones que hereticum dictum faciunt, formaliter non sint ex ipsis articulis manifeste.

Capitulum 7, in quo ostenditur quomodo accipitur dictum hereticum ex parte rei dicte.

Secunda conclusio est quod, si dictum se teneat ex parte rei dicte, tunc dictum hereticum accipitur materialiter et dicitur dictum hereticum, scilicet fidei oppositum. Et talis oppositio magis est logica quam theologica, ut sit sensus utrum talia dicta ex formalitate propositionum sint heretica, id est opposita et aduersa aliis propositionibus que sunt catholice et fidei consone, ut propositio qua^z nullus habeatur respectus ad aliquem dicentem. Cum hec pro-

^z qua] quod *ms.*

²⁰ *Extra*, 5, 7, 13 (2, 787).

²¹ *Decretum Grat.*, C. 24, q. 3, c. 27 (1, 997).

posicio sit catholica: « Christus mortuus est », utrum hoc dictum « Christus mortuus non est » sit hereticum, id est ex formalitate proposicionis illi catholice proposicioni aduersum et oppositum^a, sic forte queritur in articulis, et sic accipiendo hereticum et confirmiter catholicum et erroneum uidetur michi quod queratur in articulis. Ad quos si possit responderi aliquialiter et imperfecte, melius tamen si que sunt precedencia et subsequencia uiderentur, quia una modica addicio potest proposicionem totaliter uariare, de catholica facere hereticam et econuerso. Vt si dicatur « uerbum caro factum est »²²: hec est catholica. Set si addam « ut manichei », ut^b Augustinus dicit libro <vii> *Confessionum* ix²³, fantastica^c erit ex addicione heretica. Et ideo audiui quod dicitur in alia facultate, quod « inciuiile est, tota lege non inspecta, de una legis particula iudicare. »²⁴ Et Augustinus dicit libro paruo *De Mendacio*²⁵: « Nunquam errari cicius existimo quam in amore nimio ueritatis et reiectione nimia falsitatis. Qui enim reprehendunt hoc minimum^d dicunt esse; ipsa autem Veritas ad hoc dicit: 'nondum est satis?'. Sane quicquid legis, nichil respondeas, nisi cum totum perlegeris atque ita forte minus reprehendes. »

Et inde est quod eciam in Scriptura Sacra multe sunt proposiciones, que precise sumpte uidentur aliis eiusdem Scripture proposicionibus aduerse et contrarie, que tamen cum aliis Scripture uerbis et intellectu debito sumpte, sunt uere inuicem et consone. Vt isti proposicioni: « Cum apparuerit similes ei erimus, quia uidebimus eum sicuti est », prima *Iohannis* iii²⁶, uidetur ista esse opposita et contraria « Non uidebit me homo et uiuet », *Exodo* xxxiii²⁷, et hec « Deum nemo uidit umquam, set nec uidere potest », prima *ad Thimotheum* vi²⁸. De quarum proposicionum contrietate et concordia agit Augustinus, libro ii *Contra Maximinum Hereticum*²⁹, et in libro *De Contemplacione Anime ad Deum*³⁰, et in *Epistola ad Paulinam*

^a oppositum] oppositum et *ms.*

^b ut] prout *ms.*

^c fantastica] fantastice *ms.*

^d minimum] nimirum *ms.* nimium *ed.*

²² Io. 1, 14.

²³ AUGUSTINUS, *Confessiones*, 7, 9 (CCSL 27, 101, 22).

²⁴ *Corpus Iuris Civilis*, D. 1, 3, 24 (ed. P. KRUEGER, Berlin 1895, 1, 34).

²⁵ AUGUSTINUS, *De Mendacio* (CSEL 41, 414, 1).

²⁶ 1 Io. 3, 2.

²⁷ Ex. 33, 20.

²⁸ Io. 1, 18. and 1 Tim. 6, 16.

²⁹ AUGUSTINUS, *Contra Maximinum Hereticum*, 26 (PL 42, 803).

³⁰ Ps.-AUGUSTINUS, *Soliloquia*, 1 (PL 40, 865).

de *Videndo Deum*³¹, et diffusius in *Epistola ad Fortunatum*³², et Gregorius xviii *Moralium*, cap. liiii³³.

Item ista propositio, « Nemo bonus nisi solus Deus »³⁴, uidetur contraria illi propositioni *Genesis primo*: « Vidit Deus cuncta que fecerat, et erant ualde bona »³⁵, de quarum contrarietate et concordia querit Orosius, et respondet Augustinus in *Libro Dialogorum Augustini et Orosii*, q. xxix³⁶. Et sic de quasi infinitis propositionibus, que similes in Scriptura Sacra et dictis sanctorum reperiuntur, que prima facie uidentur oppositae, nec tamen heretice dicuntur, quia quilibet debito [13r] intellectu recipitur. Et sic querere de erroneo et heretico fructum alium non uideo nisi quod sequatur talium propositionum intellectus multiplicis declaratio, cui operi in dictis Scripture, sanctorum uel aliorum doctorum intendere non breuem laborem agnosco.

Capitulum octauum, in quo ostenditur quod est dictum erroneum et eius natura.

Quantum ad tertium terminum, sciendum quod hec tria se uidentur habere quodam ordine superioris et inferioris, scilicet falsum, erroneum et hereticum. Falsum enim est uniuersalius erroneo, et erroneum heretico. In quacumque enim materia aliquid enunciatur aliter quam sit: illud est falsum. Ab eo enim quod res est uel non est, oratio dicitur uera uel falsa, ut dicitur in *Predicamentis*³⁷. Et Augustinus vii *Confessionum* cap. xv³⁸: « Omnia uera sunt, in quantum sunt, nec quicquam est falsitas nisi cum putatur esse quod non est. »

Error autem addit supra falsitatem iudicium intellectus et approbacionem; quamuis enim aliquis falsum dicat, nisi illud approbet iudicio intellectus, adhuc non potest dici errans. Vnde Augustinus in *Enchiridion*, cap. vi³⁹: « Non continuo errat, qui aliquod nescit, set quisquis se existimat scire quod nescit, pro uero quippe approbat falsum, quia erroris est proprium », et cap. viii⁴⁰: « Nichil aliud est errare, quam uerum putare quod falsum est, falsumue quod uerum est, uel certum habere pro incerto, incertumue pro certo, siue falsum sit siue uerum. » Item Augustinus in *Epistola ad*

³¹ AUGUSTINUS, *Epistola 147* (CSEL 44, 275-331).

³² AUGUSTINUS, *Epistola 148* (CSEL 44, 332-347).

³³ GREGORIUS MAGNUS, *Moralia*, 18, 54 (CCSL 143A, 950, 1-58).

³⁴ Mc. 10, 18.

³⁵ Gn. 1, 31.

³⁶ Ps.-AUGUSTINUS, *Dialogus Quaestionum*, 29 (PL 40, 743).

³⁷ ARISTOTELES, *Categoriae*, 12 (14b15, *Aristoteles Latinus*, 1'1-5, 114, 31).

³⁸ AUGUSTINUS, *Confessiones*, 7, 15 (CCSL 27, 106, 13).

³⁹ AUGUSTINUS, *Enchiridion*, 5 (CCSL 46, 57, 22).

⁴⁰ AUGUSTINUS, *Enchiridion*, 5 (CCSL 46, 57, 45).

*Esicium*⁴¹: « Michi quisquam non uidetur errare, cum aliquid nescire se scit, set cum se putat scire, quod nescit. » Et quia hec possunt esse ubicumque aliquid de alio dicitur, ideo in quacumque materia potest per malam approbacionem error incidere. Ergo erroneum supra falsum addit approbacionem intellectus, et ita in minus se habet quam falsum.

Hereticum autem addit supra illa duo determinatam materiam, quia oportet ut ad fidem pertineat, et determinatam formam, quia oportet quod aliquid sit hereticum per discessum a comuni fide cum electione et obstinacione. Quorum altero deficiente, non potest dici hereticum formaliter, ut dictum est, et ita patet quod hereticum in minus se habet quam erroneum et falsum.

Ex hoc potest patere quid uocatur dictum erroneum, quia dicitur ab errore et errante, sicut dictum hereticum ab heresi et dicente heretico, et sicut dictum est de heretico dicto ex parte dicentis et rei dicte, ita potest distingui de erroneo ex parte errantis et rei in qua erratur, et per consequens accipiat formaliter uel materialiter, et eodem modo deducatur, sicut dictum est de dicto heretico, quia conformiter dicendum est de dicto erroneo. Et hec sufficiant quantum ad primum de natura terminorum.

Capitulum nonum, in quo ostenditur qualis sit ista diuisio, qua dicitur catholicum uel hereticum uel erroneum.

Quantum ad secundum, scilicet ad distinctionem importatam per illos tres terminos, sciendum quod illa diuisio non est alicuius comunis per aliqua immediata et opposita sufficienter diuidenda — sicut animal diuiditur per rationale et irrationale, de quo potest concludi, si non est rationale, ergo irrationale —, set est diuisio per quedam disparata non sufficienter commune diuidenda; non enim omne dictum est catholicum uel hereticum uel erroneum, ut in logicis quod syllogismus constet ex duabus premissis^e, in phisicis quod magnes trahat ferrum, in mathematicis quod triangulus habeat tres <angulos>. Et sic quasi de infinitis nec hereticum, nec catholicum, nec erroneum est. Et ideo non est bona consequencia « non est catholicum, ergo est hereticum », nisi acciperetur « non » priuatiue et in materia fidei cum electione et obstinacione, ut dictum est. Ideo multa possunt concedi ut in phisicis et aliis scienciis, que non sunt catholica, nec heretica, nec erronea.

^e premissis] promissis *ms.*

⁴¹ AUGUSTINUS, *Epistola* 199 (CSEL 57, 289, 20).

Capitulum 10, in quo ostenditur generalis modus et debitus respondendi ad omnes sequentes articulos.

Quantum ad tercium descendendo ad quemlibet articulum in speciali, sciendum est quod cum ueritas [13v] sit fundamentum dicti catholici, sicut falsitas dicti erronei et heretici, non uidetur bene posse responderi utrum dicere illos articulos sit hereticum uel catholicum uel erroneum, nisi prius uideatur dictorum articulum ueritas et falsitas, utrum in se sunt ueri uel falsi. Et ideo circa quemlibet articulum primo uidendum est, utrum sit uerus uel falsus et quomodo, secundo ex hoc comuniter poterit uideri utrum illud dicere sit catholicum uel hereticum uel erroneum. Articuli igitur fuerunt traditi et in dicta litera positi ordine infrascripto. Vnde sequitur in dicta litera:

PRIMVS ARTICVLVS ETC.

Primus articulus: utrum catholicum an hereticum uel erroneum sit dicere quod in limbo sanctorum patrum non fuit pena nisi pena dampni, que est carencia uisionis diuine⁴².

Capitulum primum, in quo ostenditur utrum in limbo patrum fuit pena sensus.

Quantum ad ueritatem contentorum in articulo apparent michi duo uidenda.

Primo utrum in limbo patrum fuerit pena sensus, et quantum ad hoc sciendum quod beatus Thomas, *Questionibus Disputatis de Malo*, q. v, art. ii, in prima solucone⁴³ dicit sic: « Sicut comuniter ponitur peccato originali non debetur pena sensus, set solum pena dampni, scilicet carencia uisionis diuine, et hoc uidetur esse rationabile propter tria.

Primo quidem quia persona quelibet est alicuius nature suppositum, et ideo ad ea que sunt nature per se^f immediate ordinatur. Ad ea uero que sunt supra naturam, mediante natura ordinatur. Quod igitur detrimentum aliquod paciatur aliqua persona in hiis

^f per se *ed.*] persona *ms.*

⁴² DURANDUS DE S. PORCIANO, *Libellus de Visione Dei*, (ed. CREMASCOLI, in: "Studi Medievali", 428, 254.)

⁴³ THOMAS AQUINAS, *Quaestio de Malo*, q. 5, ar. 2, co (3, 302-3).

que sunt supra naturam, <potest contingere uel ex uicio nature, uel ex uicio persone. Quod autem detrimentum paciatur in hiis que sunt nature, hoc> non uidetur posse contingere nisi propter uicium proprium persone. Vt autem ex premissis patet, peccatum originale est uicium nature, peccatum autem actuale est uicium persone. Gracia autem et uisio diuina sunt supra naturam humanam, et ideo priuacio gracie et carencia uisionis diuine debetur alicui persone non solum propter actuale peccatum, set etiam propter originale. Pena autem sensus opponitur integritati nature et bone^g eius habitudini, et ideo pena sensus non debetur alicui nature, nisi propter peccatum actuale.

Secundo, quia pena proporcionatur culpe, et ideo peccato actuali mortali, in quo inuenitur auersio ab incommutabili bono et conuersio ad bonum comutabile, debetur et pena dampni, scilicet carencia uisionis diuine respondens auersioni, et pena sensus, respondens conuersioni. Set in peccato originali non est conuersio set sola auersio uel auersioni respondens, scilicet destitutio anime a iusticia originali. Et ideo peccato originali non debetur pena sensus, set solum pena dampni, scilicet carencia uisionis diuine.

Tercio quia pena sensus numquam debetur habituali dispositioni; non enim aliquis punitur ex hoc quod est habilis ad furandum, set ex hoc quod actu furatur. Set habituali priuacioni absque omni actu debetur aliquod dampnum: puta qui non habet scienciam literarum, ex hoc ipso indignus est promocione ad episcopalem dignitatem. In peccato autem originali inuenitur quedam concupiscencia per modum habitualis dispositionis, que paruulum facit habilem^h ad concupiscendum, secundum Augustinum; adultum autem actu concupiscentem. Et ideo paruulo defuncto cum originali non debetur pena sensus, set solum pena dampni.» Hec Thomas.

Idem dicit et tenet quoad conclusionem ii *Sententiarum*, di. xxxiii, q. ii, art. i⁴⁴. Idem dicit magister *Sententiarum* liber ii, di. xxxiii, cap. vii⁴⁵, ubi dicit quod qui pro peccato originali dampnabuntur, «nullam penam ignis uel uermisⁱ consciencie sunt sensuri, nisi quod Dei uisione carebunt.»

Constat autem quod sancti patres in limbo erant solum pro peccato originali; non quantum ad reatum persone, quia quoad hoc

^g bone *ed.*] bonum *ms.*

^h habilem *ed.*] humilem *ms.*

ⁱ uermis *ed.*] uernis *ms.*

⁴⁴ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 2, di. 33, q. 2, ar. 1 (1, 223).

⁴⁵ PETRUS LOMBARDUS, *Sententie in IV Libris Distinctae*, lb. 2, di. 33, c. 2, 5 ("Specilegium Bonauenturianum", 4, 520).

per circumcisionem uel alia remedia abolitum erat; set quantum ad reatum nature, qui Christi morte deletus est. Ergo secundum ista ibi non fuit pena sensus.

Item idem Thomas, *iii Sententiarum*, di. xlv, q. ii, articulo primo, [14r] in solucione principali ⁴⁶: Anime sanctorum « ante Christi aduentum habuerunt quietem per immunitatem pene, set non quietem desiderii per assecucionem finis. »

Item idem, *iii Sententiarum*, di. xxii, q. i, de descensu Christi ad inferos, art. ii, in principali solucione ⁴⁷, dicit, quod in inferno sanctorum patrum non fuit pena sensibilis.

Item idem Thomas in ultima parte *Summe*, q. lii, art. v, in solucione primi argumenti ⁴⁸, — facti ex dictis Augustini in *Epistola ad Euodium* ⁴⁹ sic dicentis: « illis iustis qui in sinu erant Abrahe, cum Christus ad inferna descenderet, nondum quid contulisset inueni » — dicit sic: « Dicendum quod Augustinus loquitur ibi contra quosdam qui existimabant antiquos iustos, ante aduentum Christi, in inferno doloribus penarum fuisse subiectos. Vnde parum ante uerba inducta premittit, dicens: 'addunt quidam hoc beneficium antiquis et sanctis fuisse concessum, ut cum Dominus ^j in infernum uenisset, illis doloribus soluerentur. Set quonammodo intelligatur Abraham, in cuius sinu pius et pauper ille superius susceptus est, in illis <fuisse> doloribus, ego quidem non uideo.' Et ideo cum postea subdit, 'se nondum inuenisse quid discensus ^k Christi ad inferos antiquis iustis contulerit', intelligendum est quantum ad absolucionem a doloribus penarum. Contulit tamen eius quantum ad adeptacionem glorie. » Hec Thomas. Ex quibus patet quod eius et Augustini intencione in lyombo patrum nulla fuit pena sensus, set solum dampni.

Eciam huic concordat idem Augustinus in *Enchiridion*, cap. liii ⁵⁰, ubi dicit: « Mitissima sane omnium ^l penarum erit eorum, qui preter ^m peccatum quod originale traxerunt, nullum insuper addiderunt, etc. » Set non esset mitissima si ultra penam dampni, que est diuine uisionis carencia, esset ibi pena sensus, ergo etc. Si igitur

^j cum Dominus *ed.*] Dominus cum *ms.*

^k discensus *ms.*] descensus *ed.*

^l omnium *ed.*] omni *ms.*

^m preter *ed.*] propter *ms.*

⁴⁶ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 4, di. 45, p. 1, ar. 2a, co (1, 652).

⁴⁷ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 3, di. 22, q. 2, ar. 1b, co (1, 336).

⁴⁸ THOMAS AQUINAS, *Summa Theologiae*, 4, q. 52, ar. 5, ra. 1 (2, 851).

⁴⁹ AUGUSTINUS, *Epistola 164* (CSEL 44, 528, 6).

⁵⁰ AUGUSTINUS, *Enchiridion*, 23 (CCSL 46, 99, 133).

est mitissima in pueris in solo originali <peccato> sine gracia et caritate decedentibus, quanto magis in sanctis patribus in gracia et caritate existentibus, in quibus eciam reatus erat abolitus personalis, et qui spem certam habebant de sua liberacione.

Ideo idemⁿ Thomas in predicta solucione subiungit: « Ex spe glorie magnam consolacionem habebant, secundum illud *Iohannis* viii, 'Abraham pater uester exultauit ut uideret diem meum', et ideo subdit Augustinus: 'a quibus <eum> secundum beatificam presenciam sue diuinitatis numquam uideo recessisse', inquantum scilicet ante Christi aduentum erant beati in spe, licet nondum essent perfecte beati in re. »

Capitulum secundum, in quo ostenditur per obiectionem contra premissa qualiter pena carencie diuine uisionis est grauissima uel mitissima.

Set obicietur contra ista per dictum Crisostomi, super illud *Mathei* vii, « Excidetur et in ignem mittetur », ubi dicit sic: « Intolerabilis quidem pena est gehenna, set si quis decem mille ponat gehennas, nichil tale dicit quale est a beata illa gloria excidere »⁵¹. Ergo cum sancti patres non essent in gloria, uidetur quod non essent in mitissima pena, set grauiore gehenna.

Dicendum, quod carere illa gloria ex culpa propria actuali cum odio Christi et sine spe habendi, hoc est proprie excidi a regno; et hec pena dicitur a Crisostomo minor gehenna. Vnde post uerba premissa immediata subiungit « et odio haberi a Christo ». Carere autem illa gloria propter culpam solam originalem, qualis est in paruulis, est mitissima, ut dicit Augustinus. Set carere ad tempus propter culpam originalem cum gracia et amore Dei, cum spe habendi et spei consolacione qualis fuit in sanctis patribus, ut dicit Thomas, non est a regno excidi^o, set ad tempus differri; et hec est mitissima amplius multo.

Vel dicendum ut dicit Thomas, *Quolibet de Malo*, q. v, art. i, in solucione ad tercium argumentum⁵², ubi dicit quod « grauitas alicuius pene potest attendi dupliciter; uno modo ex parte ipsius doni quod priuatur per malum pene, et sic carencia [14v] uisionis

ⁿ idem] dicit *ms.*

^o excidi] excidendi *ms.*

⁵¹ Mt. 7, 19; IOANNES CHRYSOSTOMUS, *Homelie in Mt.*, 23, 7, 19 (PG 57, 317 ?).

⁵² THOMAS AQUINAS, *Quaestio de Malo* q. 5, ar. 1, ra. 3 (3, 303).

diuine et fruicionis Dei est grauissima penarum; alio modo per comparacionem ad eum qui punitur, et sic tanto grauior est pena quanto illud quod subtrahitur est magis proprium et connaturale ei quod subtrahitur, sicut magis diceremus puniri hominem si auferretur ei patrimonium suum, quam si impediretur <ne perueniret> ad regnum quod ei non debetur. Et per hunc modum dicitur esse mitissima omnium penarum sola carencia uisionis diuine, in quantum uisio diuine essencie est quoddam bonum omnino supernaturale.»

Capitulum 3, in quo ostenditur per dicta Augustini, Gregorii et Glose, quod in limbo patrum non fuit pena sensus.

Ex hiis igitur^p concludi uidetur, quod in limbo patrum non fuit pena sensus, set solum dampni.

Confirmatur per Augustinum, libro qui dicitur *Confessio Augustini, qualiter Christus subuenire dignatus est humano generi in fine seculorum*, cap. xxxv⁵³: «Sanguis Christi reseravit^q nobis ianuam uite eterne. Ante ascensionem Domini omnes sanctorum anime in inferno^r, quamuis in tranquillitate^s limbi, tenebantur. Post ascensionem eius de corpore exeuntes ad Christum uadunt et cum eo sunt in gloria, quia cyrograffum illud a Domino iam deletum est, et nos liberati sumus de seruili condicione.»

Item Gregorius, iiii *Moralium*, qui super illo uerbo *Iob* iii⁵⁴, «Dormiens silerem et sompno meo requiescerem cum regibus et consulibus terre, etc.», dicit sic: «Eos qui celestis patrie uias secuti sunt, post egressionem carnis inferni claustra tenuerunt, non ut pena quasi peccatores plecteret; set ut eos in locis remotioribus quiescentes, quia necdum intercessio Mediatoris aduenerat, ab ingressu regni reatus culpe prohibent. Vnde et diues qui apud inferos torquetur Lazarum in sinu Abrahe requiescere contemplatur.»

Item xii *Moralium* super illud *Iob* xiii⁵⁵, «Quis michi tribuat, ut in inferno etc.», dicit quod iustorum anime per mediatoris aduentum erant quandoque ab infernis locis, quamuis non penalibus, libe-

^p igitur] sibi *ms.*

^q reseravit] reseruauit *ms.*

^r inferno] infernum *ms.*

^s tranquillitate] tranquillitatis *ms.*

⁵³ Unidentified. A similar title can be found in the catalogue of the papal library at Peñíscola (ed. by M. FAUCON, *La librairie des Papes d'Avignon*, Paris 1886-1887 [“Bibliothèque des écoles Françaises d'Athènes et de Rome”, 43-44]), no. 319. This volume contains several other works quoted by Armand.

⁵⁴ *Iob* 3, 13; GREGORIUS MAGNUS, *Moralia*, 4, 29, (CCSL 143, 200, 42).

⁵⁵ *Iob* 14, 13; GREGORIUS MAGNUS, *Moralia*, 12, 9 (CCSL 143A, 636, 13).

rande, et subdit: « Alia sunt superiora inferni loca, alia inferiora credenda sunt, ut et in superioribus iusti quiescerent et in inferioribus iniusti cruciarentur. » Et infra: « Beatus igitur Iob illic protectionem postulat, ut a locis penalibus alienus existat, ut dum ad requiem ducitur a suppliciis abscondatur, dicens: 'Quis michi tribuat etc.' »

Item xiii *Moralium* super illud *Iob* xvii⁵⁶, « Infernus domus mea est, etc. », dicit sic: « Iustorum anime sine tormento tenebantur in inferni locis, ut pro originali culpa illuc descenderent et tamen ex propriis actibus supplicium non haberent. »

Item *Glosa* super illo uerbo *Romanis* iii⁵⁷, « Propter remissionem^t precedencium delictorum etc. », dicit quod iusti qui in inferno detinebantur « carebant pena, quia penam actualem non senciebant ». Set non fruebantur gloria.

Capitulum quartum, <in> quo ostenditur <per> obiectiones, quod in limbo patrum et puerorum fuerit et sit pena sensus^u.

Quamuis autem ista uera sunt, nichilominus arguitur in contrarium multipliciter, quia *Prouerbiis* xiii dicitur⁵⁸: « Spes que differtur affligit animam », quod ad penam sensus pertinet. Set in illis patribus differebatur, ergo etc.

Preterea Augustinus, *De Moribus Ecclesie*⁵⁹: « Qui appetit quod adipisci non potest, cruciatur. » Ita erat in illis, ergo etc.

Preterea Gregorius, xviii *Moralium*⁶⁰: « Desiderium sine fructu anxietatem habet, et anxietas penam. » Ita fuit in illis, ergo etc.

Preterea Comentator, xii *Metaphisice*⁶¹: « Desiderium precedens comprehensionem magis est desiderium quam uoluntas », ergo etc.

Preterea appetitus grauat, donec perficiatur. Set appetitus quo appetebant liberari non perficie[15r]batur usque ad Christi aduentum. Ergo interim cruciabantur^v.

Preterea, *Actis* ii⁶² dicit Petrus quod « Deus Christum suscitauit solutis doloribus inferni ». Set non soluit dolores inferni quoad

^t remissionem ed.] remissionum ms.

^u pena sensus] consensus ms.

^v cruciabantur] cruciebatur ms.

⁵⁶ Iob 17, 13; GREGORIUS MAGNUS, *Moralia*, 13, 44 (CCSL 143A, 694, 9).

⁵⁷ Rm. 3, 25; *Biblia Latina cum Glossa Ordinaria*, ed. 1617, t. 6, 51A.

⁵⁸ Prv. 13, 12.

⁵⁹ AUGUSTINUS, *De Moribus Ecclesiae*, 3 (PL 32, 1312).

⁶⁰ GREGORIUS MAGNUS, *Moralia*, 18, 54 (CCSL 143A, 954, 117).

⁶¹ AVERROES, *Aristotelis Metaphysicorum libri xxii, cum Averois Commentarium*, 12, 36 (*Aristotelis Stagiritae Omnia Quae Extant Opera*, Venetiis 1560, t. 8, 337D ?).

⁶² Act. 2, 24.

dampnatos, nec dolores lymbi quoad pueros, quia in isto duplici inferno nulla est redempcio, cum non sint capaces uirtutis passionis, nec ei per gratiam coniuncti. Nec certitudo habetur quod liberauerit aliquos de purgatorio; restat ergo quod solutis doloribus inferni in patrum lymbo <etc.>.

Preterea Thomas ultima parte *Summe*, q. lii, art. ii, in solutiones ii^w articuli⁶³, dicit quod patres sancti dolorem paciebantur de dilacione sperate glorie.

Preterea Gregorius, xiii *Moralium*⁶⁴, super illo *Iob* xvii « Rursus post tenebras spero lucem », dicit: « Graue tedium fuit electis Dei post solutionem carnis non uidere speciem creatoris. »

Preterea Bernardus in libro *De Verbis Domini in Cruce*⁶⁵, dicit quod expectatione diu languerant.

Ex hiis igitur uidetur quod in limbo patrum fuerit pena sensus. Idem arguitur de lymbo puerorum. Dicit enim Augustinus in *Hypognosticon*⁶⁶, quod « paruuli sine baptismo ibunt cum sinistris in ignem eternum. »

Preterea Augustinus in *Enchiridion*, cap. lii⁶⁷, dicit quod « resurgent, ut cum Diabolo et eius angelis puniuntur », et quod « eorum est certa dampnatio ».

Preterea *De Fide ad Petrum*, regula xxiii⁶⁸, dicit eosdem ignis eterni supplicio puniendos.

Preterea Gregorius, viii *Moralium*, super illo *Iob* ix⁶⁹ « Multiplauit uulnera mea etc. », dicit de eisdem quod « in tormenta perueniunt ».

Capitulum quintum ponit solutionem premissarum obiectionum.

Ad horum solutionem dicendum est, quod ex parte triplici uidetur posse ostendi, quod in limbo patrum fuerit aliqua pena sensus, ultra penam dampni. Primo ratione dilacionis boni summe desiderati, uel quantum ad assecucionem finis, uel quantum ad exitum loci qui possit uideri penalis. Secundo ratione Scripture,

^w ii] iii *ms.*

⁶³ THOMAS AQUINAS, *Summa Theologiae*, 4, q. 52, ar. 2, ra. 2 (2, 850).

⁶⁴ GREGORIUS MAGNUS, *Moralia*, 13, 44 (CCSL 143A, 694, 12).

⁶⁵ BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Sermo in Feria iv Hebdomadae Sanctae*, (ed. cit., 5, 56, 8-14).

⁶⁶ Ps.-AUGUSTINUS, *Hypognosticon*, 5, 6 (PL 45, 1655).

⁶⁷ AUGUSTINUS, *Enchiridion*, 23 (CCSL 46, 98, 117).

⁶⁸ Ps.-AUGUSTINUS (FULGENTIUS DE RUSPE), *De Fide ad Petrum* (CCSL 91A, 1252).

⁶⁹ GREGORIUS MAGNUS, *Moralia*, 9, 21 (CCSL 143, 479, 5), *Iob* 9, 17.

dicentis « Solutis doloribus inferni ». Tercio ratione dictorum a sanctis attribuendum eis que uidentur ad penam sensus pertinere. Quibus modis obiecta procedunt; et tamen ista non uidentur obstare.

Non primum; ubi sciendum quod Thomas iii *Sententiarum* di. xxvi, q. v, de spe, art. ii, in solucione primi articuli⁷⁰, dicit sic: « Dicendum quod dilacio spei antiquis patribus non faciebat afflictionem, quia afflictionis capaces non erant. Vel aliter dicendum, quod spes quamuis ratione absencie sperati affligat, tamen ratione certitudinis delectacionem facit. Et quia certitudo spei in eis deficere non poterat, ideo delectacio que ex certitudine causabatur absorbebat omnes afflictiones, que ex absencia contingere possent. » Hec ibi Thomas.

In secundo autem *Sententiarum*, di. xxxiii, questione et articulo ultimis, in solucione articuli secundi⁷¹, dicit quod « quamuis uoluntas sit possibilium et impossibilium, ut patet <in> iii *Ethico-rum*, tamen uoluntas ordinata et completa non est nisi eorum, ad que quis aliquo modo ordinatus est. Et si in tali uoluntate deficient homines, dolent; non autem si deficient ab illa uoluntate que impossibilium est, que magis uelleitas dicitur. »

Item in iiii *Sententiarum*, di. xlv, de oracionibus sanctorum, q. i, articulo primo, in solucione tercii argumenti⁷², idem Thomas dicit sic: « Anime sanctorum habent uoluntantem plenarie conformem diuine uoluntati in uolito. »

Ex hiis facilliter soluitur ad prima quinque obiecta, et ad omnes rationes et auctoritates que de appetitu loquuntur, quia si de appetitu naturali loquantur: ille non causat afflictionem. Si autem de appetitu cognitionem sequente: ille appetitus glorie non fuit in eis afflictuius, tum propter spei certitudinem, quoad primum [15v] assumptum; tum propter pro^x tunc habendi impossibilitatem, quoad secundum; tum propter uoluntatis sue ad diuinam conformitatem, quoad tercium. Vt enim dicit Thomas, prima parte *Summe*, q. xlviii, art. iii et v⁷³: Malum non habet rationem pene absolute, set malum priuatiue acceptum, non negatiue; nec omne malum priuatiue acceptum nisi sit uoluntarium. « De ratione enim^y pene est, quod sit

^x pro] pro illo *ms.*

^y enim *ed.*] enim mali *ms.*

⁷⁰ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 3, di. 26, q. 2, ar. 5, co. (1, 358).

⁷¹ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 2, di. 33, q. 2, ar. 2, ra. 2 (1, 224).

⁷² THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 4, di. 45, q. 3, ar. 1, ra. 3 (1, 658).

⁷³ THOMAS AQUINAS, *Summa Theologiae*, 1, q. 48, ar. 3 and 5, co. (2, 258).

contraria^z uoluntati.» Quia igitur illi sancti erant in caritate et gracia confirmati, in nullo eorum uoluntas deliberatiua — de qua loquimur — a diuina uoluntate discordabat. Et ideo absolute illa priuacio et illud malum nomen pene non accepit simpliciter, set cum determinacione et modificacione, ut diceretur pena non simpliciter, set dampni. Et sic patet quod non obstant ea que ex parte appetitus obiciuntur.

Nec obstat secundum, quantum ad uerbum Scripture «solutis doloribus etc.», quia quamuis secundum aliquos possit referri ad illos quos Christus de purgatorio extraxit — et sic nulla esset difficultas quoad patres de lymbo — tamen, quia nulla Scriptura certitudinaliter asserit aliquos inde fuisse extractos Christo resurgente, aliter dicendum uidetur. Vbi sciendum quod illa auctoritas, qua propositum, si bene inspiciatur textus, in nullo attingit, quia non extendit se ad aliquos set ad Christum. Vnde statim subiungitur in textu, «iuxta quod impossibile erat teneri illum, Daud enim in eum dicit etc.»⁷⁴, et ideo quantum ad alios nichil arguit. Et hec est una solucio Augustini in *Epistola ad Euodium*⁷⁵, ubi dicit sic: «Quod scriptum est in morte Christi factum, 'solutis doloribus inferni', uel ad ipsum potest intelligi pertinere, quod eos hactenus soluerit, hoc est irritos fecerit, ne ab eis ipse teneretur; presertim quia sequitur 'in quibus impossibile erat teneri eum'». Et si argue-retur, quod de Christo non uidetur posse intelligi, nec in eo solui potuerint quia eis ligatus non fuit, respondet sic Augustinus⁷⁶: «Facile est intelligere sic eos solutos, quemadmodum solui possunt laquei uenancium: ne teneant, non quia tenuerint.»

Quamuis igitur sic dici possit, tamen, quia Augustinus et quidam alii hoc etiam ad sanctos patres de lymbo extendunt, ut habeatur generalis solucio ad hec et similia si inueniantur, sciendum est quod aliquod calidum in se dicitur frigidum respectu feruidissimi, quod tamen est calidum respectu frigidissimi, sicut et remisse album dicitur nigrum respectu albissimi, quod tamen dicitur album respectu simpliciter nigri, quod facit comparacio diuersa. Item status patrum in lymbo comparatur aliquando ad statum animarum beatarum in celo; et in tantum exceditur ab eo, ratione illius summe beatitudinis qua ibi fruuntur cum Christo, quod ille status in lymbo illi comparatus^a uocatur infernus et inferni limbus et dolor, pena,

^z contraria *ed.*] contrarium *ms.*

^a comparatus] comparatur *ms.*

⁷⁴ Act. 2, 24-25.

⁷⁵ AUGUSTINUS, *Epistola* 164 (CSEL 44, 525, 14).

⁷⁶ AUGUSTINUS, *Epistola* 164 (CSEL 44, 524, 3).

tedium, anxietas, et multa similia in penam et malum sonancia, que illi statui attribuuntur propter carenciam illorum beatorum, quibus ex opposito in celo fruuntur. Quandoque autem comparatur status ille ad statum animarum in inferno, uel in purgatorio, uel etiam hominum in hoc mundo — quorum quilibet est repletus quasi infinitis miseriis et malis — non solum per carenciam bonorum celestium, set <et> per experienciam malorum, dolorum, cruciatuum, penarum et afflictionum innumerabilium et respectu istorum statuum sic penaliū, quia talibus penis careat, dicitur sinus Abrahe locus quietis, refrigerii, consolacionis, immunis ab omni pena sensus.

Item dicitur paradisus; ut patet per Crisostomum, [16r] in *Omelia de Diuite et Lazaro*, *Luce xvi*⁷⁷, ubi dicit sic: «Paradisus pauperis sinus erat Abrahe. Vidit Abraham a longe et Lazarum in sinu eius. Dicat michi aliquis: in inferno est paradisus? Ego hoc dico: quia sinus Abrahe paradisi habebat ueritatem.» Eodem modo Augustinus super *Genesim ad Litteram*⁷⁸ et in *Epistola ad Dardanum*⁷⁹, ut magis patebit inferius⁸⁰, propter carenciam malorum et quia ibi animabus bene erat, uocat synum Abrahe paradisum. Hoc satis innuitur *Luce xvi*⁸¹, ubi postquam Christus premiserat penas pauperis in hac uita^b: «Hic consolatur; tu uero cruciaris». Si fuisset in sinu Abrahe pena sensus, non fuisset in paupere quies et consolacio, set sicut^c in inferno et diuite cruciatus et afflictio.

Igitur Petrus in illo uerbo «solutis doloribus etc.» comparat statum animarum in lyombo ad felicitatem celestem, respectu cuius illa requies et consolacio plus dicebatur pena et afflictio, quod clare patet ex auctoritate Psalmiste quam inducit: «Prouidebam Dominum coram me semper etc.», usque ibi «adimplebis me iocunditate cum facie tua»⁸². In cuius uisione consistit plena felicitas, et per hoc soluitur ad dictum Petri et ad dictum Thome de doloribus inferni, que sunt obiectiones vi et vii, quia uocatur dolor large carencia illius beatitudinis cum ei comparatur. Et sic patet quod non obstat secundum. Hec^d autem solucio sumitur ex dictis Thome,

^b hac uita] hoc *ms.*, hec uita *in marg.*

^c sicut *ed.*] sicut ut *ms.*

^d Hec] Hoc *ms.*

⁷⁷ HIERONYMUS, *Homilia de Lazaro et Diuite* (CCSL 78, 510, 92).

⁷⁸ AUGUSTINUS, *De Genesi ad Litteram*, 8, 5 (CSEL 28¹, 237-238).

⁷⁹ AUGUSTINUS, *Epistola* 187 (CSEL 57, 85-86).

⁸⁰ Art. III, 1, p. 314.

⁸¹ Lc. 16, 25.

⁸² Act. 2, 25-28 (Ps. 15, 8-10).

iiii *Sententiarum*, di. xlv, q. ii, art. i, in solucione principali⁸³ et ex dictis eius in ultima parte *Summe*^e, q. lii, art. ii, ad quartum articulum⁸⁴.

Nec eciam obstat tertium, ubi sciendum « quod nomen supplicii, tormenti, gehenne, cruciatus et ignis uel aliquid simile <si> in dictis sanctorum inueniatur, large accipiendum est pro pena »; non que importat sensibilem afflictionem, set pro pena in genere; « et tunc ponitur species pro genere. Sancti autem ad sic loquendum moti sunt », uel quia loquebantur comparacione, ut supra^f dictum est — et ita loquuntur frequentur Gregorius et Bernardus — uel « ut detestabilem redderent errorem Pelagianorum^g, asserencium in paruulis non renatis nullum peccatum esse nec aliquam penam eis deberi. » Et illa loquitur Augustinus *De Fide ad Petrum* et in *Ypognosticum* et in *Encheridion* et in pluribus aliis locis. Et isto modo loquendi ad detestacionem sui erroris excessiue locutus est Berengarius, ut patet in *Decretis de Consecracione*, di. ii, *Ego Berengarius* etc.⁸⁵. Et per hoc patet responsio ad viii et alia sequencia obiecta. Hec autem solucio sumitur ex dictis Thome in *Questionibus de Malo*, q. v, art. ii, in solucione primi articuli⁸⁶; et in secundo *Sententiarum*, di. xxxiii, q. ii, articulo primo, in solucione primi articuli⁸⁷.

Ex premissis igitur patet quod in limbis puerorum et patrum nec fuit nec est aliqua pena sensus, quod erat primum in hoc articulo declarandum.

Capitulum 6, in quo ostenditur utrum in limbo patrum fuerit alia pena dampni nisi carencia uisionis diuine.

Secundo inquirendum apparet circa ueritatem articuli, utrum in limbo patrum fuit alia pena dampni quam carencia uisionis diuine.

^e Summe] g ms.

^f supra] statim ms.

^g Pelagianorum ed.] Pelegianorum ms.

⁸³ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 4, di. 45, q. 1, ar. 2b, co. (1, 652).

⁸⁴ THOMAS AQUINAS, *Summa Theologiae*, 4, q. 52, ar. 2, ra. 4 (2, 850).

⁸⁵ *Decretum Grat.*, D. 2, De cons., c. 42 (1, 1328).

⁸⁶ THOMAS AQUINAS, *Quaestio de Malo*, q. 5, ar. 2, ra. 1 (3, 303), i.e. the quoted text.

⁸⁷ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 2, di. 33, q. 2, ar. 1, ra. 1 (1, 223-4).

Ad quod sciendum est, quod Thomas in *Questionibus de Malo*, q. v, art. i, in solucione principali⁸⁸, dicit sic: «Auxilium originalis iusticie quo continetur corpus sub anima et uires sensitue sub mente intellectuali, est quasi dispositio quedam ad illud auxilium quo mens humana ordinatur ad uidendum Deum et fruendum ipso. Hoc autem auxilium originalis iusticie subtrahitur per peccatum originale; cum autem aliquis peccando abicit a se illud per quod disponebatur ad aliquod bonum adquirendum, meretur ut ei subtrahatur illud bonum ad quod obtinendum disponebatur, et ipsa subtractio [16v] illius boni est conueniens pena eius. Et ideo conueniens pena peccati originalis est subtractio gracie et per consequens uisionis diuine, ad quam homo per gratiam ordinatur.»

Item ibidem art. iiii, in principali solucione⁸⁹, dicit sic: «Tenendum est, quod mors et omnes defectus presentis uite sunt pena peccati originalis, set sciendum quod duplex est pena peccati originalis. Vna quidem quasi taxata pro peccato, alia uero concomitans; sicut uidemus quod iudex pro aliquo crimine facit aliquem hominem excecari, set ad cecitatem eius secuntur multa incomoda, puta quod mendicat et alia huiusmodi, set ipsa cecitas est pena taxata pro peccato; ad hoc enim intendit iudex ut peccantem^h uisu priuet, set defectus consequentes non ponderat. Vnde contingit quod si plures propter idem peccatum excecantur et in uno sequantur plura incomoda quam in alio, non tamen hoc redundat in iniusticiam iudicis, quia huiusmodi incomoda non erant ab eo pro peccato inflictis, set consequencebantur per accidens quantum ad eius intentionem. Et similiterⁱ potest dici in proposito. Nam homini in primordio sue condicionis fuerat a Deo datum quoddam auxilium originalis iusticie, per quod preseruabatur ab omnibus huiusmodi defectibus; quo quidem auxilio priuata est tota humana natura propter peccatum primi parentis. Ad cuius auxilii priuacionem sequuntur diuersa incomoda, que diuersimode inueniuntur in diuersis, licet habeant equalem culpam originalis peccati.» Hec Thomas.

Amplius in secunda *Summe*, q. 87, art. 7, in solucione principali⁹⁰ dicit sic: «Si loquamur de pena simpliciter, secundum quod habet rationem pene, sic semper habet ordinem ad culpam propriam. Set

^h peccantem *ed.*] potestatem *ms.*

ⁱ similiter *ed.*] siliter *ms.*

⁸⁸ THOMAS AQUINAS, *Quaestio de Malo*, q. 5, ar. 1, co. (3, 302).

⁸⁹ THOMAS AQUINAS, *Quaestio de Malo*, q. 5, ar. 4, co. (3, 303).

⁹⁰ THOMAS AQUINAS, *Summa Theologiae*, 2, q. 87, ar. 7, co. (2, 471).

quandoque quidem ad <culpam> actualem, <puta quanto aliquis uel a Deo, uel ab homine pro peccato commissio punitur;> quandoque uero ad culpam originale, et hoc uel principaliter uel consequenter. Principaliter quidem pena originalis <peccati> est, quod natura humana sibi relinquitur destituta auxilio originalis iusticie. Set ad hoc consequuntur omnes penalitates que ex defectu nature in hominibus contingunt. Sciendum est tamen, quod quandoque aliquid uidetur esse penale, quod tamen simpliciter non habet rationem pene. Pena enim est species mali, malum autem est priuacio boni. Cum autem sint plura hominis bona, scilicet anime, corporis et exteriorum rerum, contingit interdum quod homo paciatur detrimentum in minori bono, ut augeatur in maiori, sicut cum patitur detrimentum pecunie propter sanitatem corporis, uel in utroque horum propter salutem anime et propter gloriam Dei; et tunc tale detrimentum non est simpliciter malum hominis, set secundum quid. Vnde non habet^j simpliciter rationem pene, set medicine^k. Nam et medici austeras pociones propinant infirmis, ut conferant sanitatem.» Hec ibi Thomas.

Rursus sciendum quod idem Thomas in ultima parte *Summe*, q. lii, art. v, in solucione argumenti secundi⁹¹, dicit sic: «Sancti patres dum adhuc uiuerent, liberati fuerunt per fidem Christi ab omni peccato, tam originali quam actuali, et a reatu pene actualium peccatorum; non tamen a reatu pene originalis peccati, per quem excludebantur a gloria, nondum soluto precio redemptionis humane.» Hec ibi Thomas. Per que patet quod erant liberati a reatu pene, licet non uere.

Ex premissis sequuntur quatuor, ut uidetur: primo quod uerum est uerbum eiusdem Thome, supra in principio articuli positum,⁹² quod in limbo patrum non fuit pena sensibilis. Secundo quod, cum essent liberati ad omni reatu pene actualis et originalis peccati nisi a reatu nature per que excludebantur a gloria^l, ibi non fuit alia pena dicta proprie quam glorie carencia, que est uisio diuina. Tercio quod quamuis hec sit principalis pena, nichilominus sunt alia detrimenta illam actualiter concomitancia. Quarto quod in penis concomitantibus penam originalis peccati sunt aliqua detrimenta que non dicuntur [17r] pene simpliciter, set secundum quid. Et tales non

^j habet *ed.*] dicit *ms.*

^k medicine *ed.*] mediate *ms.*

^l gloria *ed.*] gloria quod *ms.*

⁹¹ THOMAS AQUINAS, *Summa Theologiae*, 4, q. 52, ar. 5, ra. 2 (2, 851).

⁹² Art. I, 1, p. 32.

sunt de principali intencione punientis et in diuersis possint esse diuerse.

Per istam conclusionem ad propositum, numquid in lyngo patrum fuerint alie pene dampni quam carencia diuine uisionis, dico quod aliis bonis caruerunt quam uisione diuina. Cum enim per mortem essent ille anime ut nunc a corpore separate, carebant ut modo corpore proprio et glorioso, quod sunt in resurrectione ultima recepture. Iterum bono societatis Christi et omnium^m angelorum, quo modo pociuntur in celis. Iterum carebant ut nunc gaudio, quod habebunt de omniumⁿ fratrum collectione post iudicium, quia, ut dicit *Glosa Hebreis* xi⁹³, ex comuni gaudio omnium fiet maius^o gaudium singulorum.

Capitulum 7, in quo ostenditur quia sola carencia diuine uisionis appellata pena dampni.

Ex premissis igitur concludes tu: ergo fuerunt ibi plures pene dampni? Ad hoc dico salua cuiuscumque reuerencia, quod fuit ibi ultra carenciam diuine uisionis multorum aliorum bonorum carencia, set nullius illorum a doctoribus usque hodie uocitata est pena dampni.

Ad quod moueri poterunt primo quia ut dictum est sola diuine uisionis carencia erat principalis pena, alie autem carencie erant concomitantes et accidentales, et tales non nominantur pene simpliciter.

Secundo quia non erant de principali intencione punientis, et sicut in exemplo Thome dicitur, licet excecacionem sequantur multa incomoda, tamen ueraciter potest dici, quod iudex maleficum sola excecacione puniuit^p. Ita potest dici quod erat ibi tantum pena dampni, que est carencia diuine uisionis, quamuis ibi esset carencia bonorum plurium, principaliter non intenta.

Tercio quia in concomitantibus penis, que non sunt pene simpliciter, si homo patitur detrimentum in minori propter^q maius, non dicitur pena pati. Ita autem erat in illis patribus quia Deus per modum medicine, licet non purgatiue, set secundum suam proui-

^m omnium] omni *ms.*

ⁿ omnium] omni *ms.*

^o maius *ed.*] minus *ms.*

^p puniuit] puniunt *ms.*

^q propter] pp *ms.*

⁹³ Hebr. 11, 39; *Biblia Latina cum Glossa Ordinaria*, ed. 1617, t. 6, 937-938. (interlin.).

denciam dispositiue, tunc in illis et nunc in animabus sanctis, quoad aliqua uoluit detrimentum pati pro aliquo meliori bono, ut dicitur *Hebreis* xi⁹⁴, « Non acceperunt repromissionem, Deo pro nobis^r aliquid melius prouidente, ne sine nobis consummarentur^s. »

Quia igitur illorum bonorum carencia non erat principalis pena, set concomitans; quia non principaliter intenta, set consecuta; quia non pena dicta simpliciter set magis quodammodo medicina, non purgatiua set per modum subtraxionis in melius ordinatiua^t; Scriptura Sacra, sancti et doctores comuniter et non sunt usi, ut talium bonorum carenciam uocarent penam dampni, nec usque hodie in scriptura aliqua me legisse recordor; set solam diuine uisionis carenciam ex impositione nominis comuniter appellarunt.

Hoc autem ut uidetur racionabiliter, quia si illorum bonorum carencia pena dampni appellata fuisset, sequeretur quod omnes angeli, beata uirgo et omnes sancti qui sunt in paradiso, essent in pena dampni; quia nec angeli, nec beata uirgo, nec sancti habent illud accidentale gaudium, quod sunt post iudicium de omnium^u comuni gaudio habituri. Iterum sancti non habent nec sua corpora, que resument in iudicio gloriosa. Vsque hodie autem nec legi, nec audiui, nec libenter dicerem, quod beata uirgo, angeli et sancti qui in paradiso sunt, propter hec sint in pena, uel dampni, uel alia; set in requie sempiterna, dicente Scriptura et scriptum haberi uolente *Apocalypse* xiii⁹⁵: « Beati mortui, qui in Domino moriuntur. Amodo enim iam dicit Spiritus: ut requiescant. »

Vnde Gregorius iiii *Dyalogorum*⁹⁶, ostendens que bona nunc habeant et que expectant, ita dicit: « Hoc eis nimirum crescit [17v] in iudicio, quod nunc animarum sola, postmodum uero eciam corporum beatitudine perfruentur, ut in ipsa quoque carne gaudeant, in quo dolores pro Domino cruciatusque pertulerunt ». Et infra: « Qui itaque nunc singulas acceperunt stolas, binas in iudicio habituri sunt, quia modo animarum tantummodo, tunc animarum simul et corporum gloria letabuntur. »

Ad hec facit *Glosa* in *Psalmos* super illo uersu « Anima eius etc. »⁹⁷, que dicit sic: « Anima eius post dissolutionem corporis habet

^r nobis *ed.*] uobis *ms.*

^s consummarentur *ed.*] consummaretur *ms.*

^t ordinatiua] ordiatua *ms.*

^u omnium] omni *ms.*

⁹⁴ Hebr. 11, 39-40.

⁹⁵ Apoc. 14, 13.

⁹⁶ GREGORIUS MAGNUS, *Dialogi*, 4, 26 (SC 265, 84, 23).

⁹⁷ Ps. 24, 13; *Biblia Latina cum Glossa Ordinaria*, ed. 1617, t. 3, 616E.

perfectam beatitudinem, tamen in bonis demorabitur », habens simplicem stolam usque ad resurrectionis tempus, quando corpus glorificabitur, quando merito boni operis secundam stolam glorificati corporis accipiet.

Et Augustinus libro *De Salute Anime* dicit, cap. iii⁹⁸: « Felix anima que terreno resoluta carcere libera celum petit, etc. », usque ibi quod sequitur: « Nulla est ibi indigencia, dedecus nullum, nulla inquietudo, nulla pena, nulla dubietas, nulla discordia, set pax summa, sine fine requies et gaudium semper in Spiritu Sancto. »

Eadem uerba ponit idem Augustinus, libro *De Verbo Dei*, cap. i⁹⁹: « Ibi felix anima etc. », usque ibi: « Nulla est ibi indigencia, nulla pena, nulla inquietudo, secura sine fine requies, etc. »

Item idem Augustinus libro *Meditacionum* cap. xxiii¹⁰⁰: « Felices qui de pelago ad litus, de exilio ad patriam, de carcere ad palacium perueniunt, obtenta iam quiete beati. » Et infra eodem capitulo: « Letificans eos undique pace tua, que exsuperat omnem sensum, ubi gaudium infinitum, leticia sine tristitia, salus sine dolore, uita sine labore, lux sine tenebris, uita sine morte, bonum sine omni malo. »

Hoc dicunt plura sanctorum dicta, que causa breuitatis omitto. Quod autem talium bonorum carencia non dicatur malum uel pena, pulcre ostendit Thomas prima parte *Summe*, q. xlviij, art. iii¹⁰¹, dicens: « Malum importat remocionem boni, non autem quelibet remocio boni malum dicitur. Potest enim accipi remocio boni et priuatiue et negatiue. Remocio igitur boni negatiue accepta, mali rationem non habet. Alioquin sequeretur quod ea que nullo modo sunt, mala essent; et iterum quod res quelibet mala esset ex hoc, quod non habet bonum alterius rei; utpote quod homo esset malus, quia non habet uelocitatem capre, uel fortitudinem leonis. Set remocio boni priuatiue accepti malum dicitur, sicut priuacio uisus cecitas dicitur. »

Videtur ergo quod in lymbo patrum fuit principalis pena carencia diuine uisionis, comuni usu uocabuli pena dampni uocata. Nichilominus erat ibi aliorum bonorum carencia, que nec simpliciter pena nec pena dampni a doctoribus appellatur; et ideo ex usu comuni uocabuli uidetur conuenienter dici quod ibi sola fuerit pena dampni. Sic enim et non aliter inuenio usos fuisse doctores, et hoc uidetur fuisse ratio inposicionis illius nominis, tum quia ibi nulla fuit pena sensus, tum quia erat pena principalis taxata. Et non

⁹⁸ Ps.-AUGUSTINUS, *Manuale*, 1, 6 (PL 40, 954).

⁹⁹ St Augustin's *Manuale* was also known under the title *De Verbo Dei*. As Armand apparently had this work available under different titles, he may have treated it as two different works.

¹⁰⁰ Ps.-AUGUSTINUS (IOHANNES FISCANNENSIS), *Meditationes* (PL 40, 918).

¹⁰¹ THOMAS AQUINAS, *Summa Theologiae*, 1, q. 48, ar. 3, co. (2, 257).

uiderunt antiqui doctores aliud nomen, quo iuxta istas condiciones possent illam penam magis proprie quam dampni nominare, nulla alia illo nomine appellata. Ad idem etiam faciunt alie rationes supradicte; si quis autem de nouo illi aliquorum bonorum carencie « beatitudo » nomen, nouum fingens, imposuit, ut « pena dampni » amodo nuncupetur illo^v uerbo, michi uidetur^w <quod> fingere uerba licet. Ego autem adhereo regule Philosophi, *Topicorum* ii¹⁰², « oportet dicere ut plures; et in nominacionibus [18r] res nuncupande ut plures ». Non enim indigeo nomina noua improprie fingere, cum sufficere debeat uulgata patrum nominacio, ueraci antiquitate firmata.

Et sic patet secundum, quod uidetur confirmari dicto apostoli, *Romanis* viii¹⁰³: « Nichil ergo dampnacionis est hiis qui sunt in Christo, qui non secundum carnem ambulant. »

Capitulum 8, in quo ponitur obiectio et solucio quod sint plures pene principales peccati originalis.

† Sed sic^x doctorem Thomam et inde allegantem, ut uidetur, in uerbis contrariis quemlibet pono.† Ex prima enim sua auctoritate inducta habetur quod conueniens pena peccati originalis est subtractio gracie. Ex secunda autem, quod priuacio originalis iusticie; et secundum hoc sunt iste due precedentes terciam, scilicet diuine uisionis carenciam. Ac per hoc sunt tres principales pene dampni, et due tanquam precedentes principaliores quam pena carencie diuine uisionis; cuius contrarium est deductum.

Ad hoc potest dici quod secundum Philosophum « ubicumque unum propter alterum utrobique tantum unum. » Ad hoc atuem fuit homini data originalis iusticia et diuina gracia, ut finaliter frueretur uisione diuina. Et per consequens in horum priuacione: quia priuacio originalis iusticie et gracie^y subtractio, quamuis diuinam uisionem precedent et sint due, nichilominus, quia ordinantur ad aliud, non dicuntur principales, et utrobique tantum unum propter alterum^z reputantur. Et idcirco uerum remanet, quod carencia diuine uisionis erat pena principalis originalis peccati; sanctis tamen

^v illo] illi *ms.*

^w uidetur] nititur *ms.*

^x sic] sic dixero *ms. ante corr, si dixero ms. post corr.*

^y gracie] grece *ms.*

^z alterum] alterum tantum *ms.*

¹⁰² ARISTOTELES, *Topica*, 2, 2 (110a15, *Aristoteles Latinus* 5'1, 33, 22).

¹⁰³ Rm. 8, 1.

in lyombo, liberatis ab originali <peccato> quantum ad reatum persone fide^a, erat gracia, non originalis iusticia, restituta. Et sic de ueritate articuli.

Capitulum 9, in quo ostenditur quid^b dicendum ad articulum, quod est catholicus etc.

Nunc ultimo uidendum est de quesito, utrum sit catholicum etc. Ad quod dico quod michi uidetur ex premissis, dictum catholicum ex parte rei dicte, quia, <ut> supra dixi¹⁰⁴, ex parte dicentis iudicare non possum; et per consequens non est erroneum nec hereticum.

Primo propter ea que dicta sunt de ueritate articuli, que illud dictum catholicum ostendunt.

Secundo quia in proposito doctores in eadem forma loquuntur. Thomas enim secundo *Sententiarum*, di. xxxiii, q. ii, art. i, in solutione principali¹⁰⁵, concludit sic: « Originalis peccati nulla pena sibi debetur, nisi priuacio illius finis ad quem donum subtractum ordinabat, ad quod per se humana natura pertingere non potest. Hoc autem est diuina uisio, et ideo carencia huius uisionis est propria et sola pena peccati originalis post mortem. » Item in *Questionibus de Malo*, q. v, art. ii, in principali responsione¹⁰⁶, dicit sic: « Dicendum, quod sicut comuniter dicitur, peccato originali non debetur pena sensus, set solum pena dampni, scilicet carencia uisionis diuine. » Plura possunt allegari, que gracia breuitatis omitto.

Tercio quia sic uidetur posse dici catholice: « in pena dampni que est diuine uisionis carencia », sicut in materia huiusmodi opposita. Set non obstante quod uisionem diuinam, que est principalis beatitudo, concomitentur multa comoda accider, nichilominus sancti dicunt totam beatitudinem solum^d in Dei uisione consistere. Ergo uidetur quod, non obstante quod penam dampni, que est carencia diuine uisionis, que est principalis, concomitentur multa incomoda accider, possit dici catholice, quia illa fuit solum pena dampni. Maior patet, quia eadem est proporcio priuacionum et habi-

^a fide] fidem *ms.*

^b quid] quod *ms.*

^c sic] sic penam *ms.*

^d solum] uel solum *ms.*

¹⁰⁴ Cf. *supra*, cap. 6, p. 5.

¹⁰⁵ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 2, di. 33, q. 2, ar. 1, co. (1, 223).

¹⁰⁶ THOMAS AQUINAS, *Quaestio de Malo*, q. 5, ar. 2, co (3, 302).

tuum oppositorum: sic enim se habet surditas ad cecitatem, sicut auditus ad uisum.

Minor patet, primo per Augustinum, libro qui dicitur *Confessiones Augustini*, cap. xlvii, v confessione¹⁰⁷: «Infelix homo etc.» Sciendum, si autem Deum^e et illa scit, «non [18v] propter illa beacior, set propter Te solum beatus.» Secundo per eundem Augustinum, †libro qui dicitur *Confessiones Augustini*, cap. xlvii †¹⁰⁸: «Sola itaque manifesta Dei uisio, illa erit nobis premium tocius beatitudinis.» Tercio per eundem, primo *De Trinitate*, cap. x¹⁰⁹: «In eius uisione tota merces promittitur.» Quarto per eundem, libro *De Contemplacione Anime ad Deum*, cap. xxxv¹¹⁰: «Hec est plena beatitudo et tota glorificacio hominis: uidere faciem Dei», et infra: «Visio ergo tua tota merces est, totum premium, totum gaudium quod expectamus», et infra: «Faciem tuam, Domine, requiram, in qua sola consistit tota gloria beatorum.» Quinto per eundem in libro qui dicitur *Manuale uel Speculum*¹¹¹: «Essencia Dei est solum premium, quod electis Dei in sequenti remuneratione conseruat.» Sexto per Bernardum, libro *Meditacionum*, cap. iiii¹¹²: «Hoc est totum bonum hominis: nosse et amare creatorem suum.» Septimo per eundem Bernardum in *Sermone de Quinque Regionibus*¹¹³, ubi dicit quod animabus sanctis qui in celo sunt, nichil deest. Octo per Anselmum, *Monologia*, cap. lxx¹¹⁴: «Quid ergo summa bonitas retribuet amanti et desideranti se, nisi seipsam? Nam quicquam aliud tribuat non retribuit, non compensatur amori, nec consolatur amantem, nec saciat^f desiderantem. Aut si se uult amari ut aliud retribuat, non se uult amari aut desiderari propter se, set propter illud. Et sic non se uult amari, set aliud; quod cogitari nefas est.»

Consimilia sunt quasi infinita in sanctis, set propter breuitatem omitto.

^e Deum] de ms.

^f saciat ed.] faciat ms.

¹⁰⁷ AUGUSTINUS, *Confessiones*, 5, 4 (CCSL 27, 60, 2).

¹⁰⁸ Presumably a haplography. I have not been able to identify this (pseudo-Augustinian?) quotation.

¹⁰⁹ AUGUSTINUS, *De Trinitate*, 1, 9 (CCSL 50, 54, 15).

¹¹⁰ Ps.-AUGUSTINUS, *Soliloquia*, 36 (PL 40, 896).

¹¹¹ Ps.-AUGUSTINUS, *Speculum*, 28 (PL 40, 980).

¹¹² Ps.-BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Meditationes de Humana Conditione*, 4 (PL 184, 493A).

¹¹³ BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Sermo de Diversis*, 42, 7 (J. LECLERCQ and H. ROCHAIS edd., *S. Bernardi Opera*, Roma 1957-1977, 6A, 260).

¹¹⁴ ANSELMUS CANTUARIENSIS, *Monologia*, 70 (F.S. SCHMIDT ed., *Anselmi Opera Omnia*, Edinburgh 1947-1961, 1, 80, 24).

<ARTICVLVS SECVNDVS>

Sequitur in litera articulus secundus: utrum catholicum an hereticum uel erroneum sit dicere, quod Christus non potuit liberare animas sanctorum de lacu inferni et de uinculis, nisi dando eis claram uisionem diuine essencie¹¹⁵.

Capitulum primum, <in quo ostenditur> an Christus potuerit liberare animas de lacu inferni sine uisione^g diuine essencie eis collata.

Hic primo uidenda est ueritas articuli, circa quam uidetur quod materia huius articuli recepta sit ex illo uerbo *Zacarie ix*¹¹⁶: « Tu autem in sanguine testamenti eduxisti uinctos de lacu ». In quibus uerbis, cum anima sit spiritus et non possit uinciri corporalibus uinculis uel cathenis ferreis sicut corpus, Propheta loquitur magis metaphorice quam proprie de uinculis et lacu, quod expresse innuit de lacu, subiungens « in quo non erat aqua. »

Ideo primo uidendum est, quid importetur hic per lacum inferni. Ad quod sciendum est, quod Thomas, iii *Sententiarum*, di. xxii, q. i, de descensu^h Christi ad inferos, art. i, in solucione principali¹¹⁷, dicit sic: « Nomine inferni duo importantur, scilicet locus et pena, uel dampni uel sensus », et concludit, quod conueniens fuit Christum « in infernum descendere secundum quod infernus importat locum, non secundum quod importat penam. » Ergo in proposito idem dicendum est de lacu inferni, quoadⁱ animas patrum que ibi erant, quia uel significat locum, uel penam. Non potest autem ibi significare penam sensus, quia ibi non fuit, ut patuit in primo articulo. Relinquitur ergo quod <significatur> pena dampni.

Ex <hiis> secundo uidenda^j est ueritas articuli de hoc quod queritur de lacu inferni, utrum Christus inde potuit liberare animas non dando etc. Ad quod dicendum quod si loquamur de lacu inferni prout importat locum, non uidetur articulus dubius, quia hoc dicere est negare illud *Luce* primo¹¹⁸: « Non erit impossibile apud Deum

^g uisione] uiosione *ms.*

^h descensu *ed.*] ascensu *ms.*

ⁱ quoad] quo *ms.*

^j uidenda] ueridenda *ms.*

¹¹⁵ DURANDUS, *Libellus* (*ed. cit.*, 428, 258).

¹¹⁶ Za. 9, 11.

¹¹⁷ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 3, di. 22, q. 2, ar. 1a, co. (1, 336).

¹¹⁸ Lc. 1, 37.

omne uerbum », ut enim dicitur vi *Ethicorum*¹¹⁹: hoc solo priuatur Deus, quod non potest facere contradictoria. Liberare animas de loco illius laci absque collata eis uisione diuine essencie nullam implicat contradictionem. Alioquin Christus, *Iohannis* xi, non potuisset Lazarum suscitasse, cuius anima fuisse creditur in lymbo, propter hoc quod Christus dixit ibidem¹²⁰: « Lazarus amicus noster dormit », nisi dando eidem claram uisionem diuine essencie, quod tamen nullus ponit. [19r] Et idem de Moyse, qui apparuit Christo transfigurato in monte, *Mathei* xvii¹²¹. Gregorius eciam in libro *Dialogorum*¹²² et alii sancti narrant et demones et animas dampnatorum et purgandorum aliquando inde exire, et in mundo isto hominibus apparere, de quibus constat quod non habent uisionem diuine essencie.

Si autem per lacum inferni intelligatur pena dampni, quia in illo lymbo alia non erat, ut est dictum, cum per illam, ut patuit in primo articulo, intelligatur absolute loquendo diuine uisionis carencia solum, uidetur quod non potuit liberare illas animas inde, nisi dando claram uisionem diuine essencie, primo quia sicut se habet non uiuere ad uiuere, ita non uidere Deum ad uidere Deum. Set Deus non potest facere quod aliquid non uiuens uiuat sine uita, ergo^k non potest facere quod non uidens Deum ab hoc liberetur sine uisione diuina. Et confirmatur, quia non potest facere actum formalem sine forma, nec tollere priuacionem nisi per habitum, cum ista implicent contradictionem. Et hoc determino quantum ad lacum inferni.

Capitulum 2, <in quo ostenditur> an Christus potuerit animas liberare de uinculis absque collata eis uisione diuine essencie.

Secundo uidendum est de hoc quod dicitur de uinculis et primo quid illa uincula significant. Et uidetur, cum non sint corporalia, quod uno modo possint significare locum, cui <sancti> tenebantur quasi uinculati per diuinam deputationem, uel possunt secundo <modo> significare reatum nature propter quem obligabantur ad carenciam diuine uisionis. Tercio modo possunt significare ipsam

^k ergo] g ms.

¹¹⁹ ARISTOTELES, *Ethica Nicomachea*, 6, 1 (39b10, *Aristoteles Latinus* 26¹-3, t. 4, 480, 6).

¹²⁰ Io. 11, 11.

¹²¹ Mt. 17, 3.

¹²² GREGORIUS MAGNUS, *Dialogi*, 4, 57 (SC 265, 192, 115).

penam dampni, que erat absencia obiecti¹ beatifici per modum uinculi tenens ligatum, ne uidendo curreret in Deum.

Ex hiis secundo, quantum ad ueritatem articuli, dicendum quod si accipiantur uincula primo modo pro loco, sic conformiter dicendum est ut antea dicebatur de lacu, scilicet quod falsum est dicere quod Christus non potuit liberare animas de illis uinculis nisi dando uisionem diuine essencie, propter rationes ibi premissas.

Si autem accipiantur uincula secundo modo, sciendum quod Thomas, in ultima parte *Summe*, q. xlvi, art. ii, in solucione principali¹²³, dicit sic: « Aliquid potest dici possibile uel impossibile dupliciter, uno modo^m simpliciter et absolute, alio modo ex suppositione. Simpliciter igitur et absolute loquendo de possibili, fuit Deo alio modo hominem liberare possibile quam per passionem Christi, quia 'non est impossibile apud Deum omne uerbum', *Luce* i. Set aliqua suppositione facta, fuit impossibile, quia enim impossibile est Dei prescenciam falli, et eius uoluntatem siue disposicionem cassari; supposita prescencia et ordinacione Dei de passione Christi, non erat simul possibile Christum non pati et hominem alio modo quam per eius passionem liberari. » Hec Thomas. Ex quibus patet quod accipiendo uincula pro reatu nature, non fuerunt liberate anime sanctorum per uisionem diuine essencie licet subsequatur, set per Christi passionem, que precium fuit illius liberacionis, et quod fuit possibile absolute alio modo hominem liberari, non autem supposita diuina ordinacione.

Si autem accipiantur uincula tercio modo, sciendum quod Thomas ultima parte *Summe*, q. lii, art. v, in solucione principali¹²⁴, dicit sic: « Per hoc sancti patres detinebantur in inferno, quod eis ad uitam glorie, propter peccatum <primi> parentis aditus non patebat, et sic Christus descendens ad inferos sanctos patres ab inferis liberauit. Et hoc est quod dicitur *Zacarie* ix: 'Tu uero in sanguine testamenti tui eduxisti uinctos de lacu, in quo non erat aqua', et *Colosensibus* ii dicitur, quod 'expolians principatus et potestates,' scilicet infernales, 'auferendo Ysaac et Iacob et ceteros iustos, transduxit eos', id est, longe ab hoc regno tenebrarum ad celum duxit, ut Glosa ibidem dicit. » Hec Thomas. [19v] Hiis concordat Cassiodorus in *Psalmos* lxvii, ubi super illo uerbo: « qui educit uinctos etc. », ostendens qualiter de facto liberati fuerint, dicit¹²⁵:

¹ obiecti] obiectis *ms.*

^m modo] mo *ms.*

¹²³ THOMAS AQUINAS, *Summa Theologiae*, 4, q. 46, ar. 2, co. (2, 839).

¹²⁴ THOMAS AQUINAS, *Summa Theologiae*, 4, q. 52, ar. 5, co. (2, 851).

¹²⁵ Ps. 67, 7, CASSIODORUS, *Expositio in Ps.*, 67 (CCSL 97, 588, 150).

« Bene autem dictum est 'eduxit', quia eos ab inferno liberans ad gaudia regni celestis eleuauit. » Ex quibus patet quid de fatco fuerit.

Set quia articulos loquitur de possibili, dicendum uidetur quod non solum <non> de potencia ordinata, immo nec absoluta, Christus potuit liberare illas animas de uinculis, prout important penam dampni, sine uisione diuine essencie, quia cosistente subiecto non potest dare actum formalem sine forma, ut lucere sine luce; nec a priuacione liberare nisi per habitum, cum contradictionem implicet, ut prius dictum est. Et sic patet primum, scilicet ueritas articuli.

Capitulum 3, <in quo ostenditur> quomodo propositiones infinite sunt in Scriptura Sacra uere in sensu multiplices, que tamen uidentur false et heretice.

Quantum autem ad secundum de quo queritur, utrum sit catholicum uel hereticum etc., quia iste articulus est in sensu multiplex, et bonum et malum potest recipere intellectum, sicut et multi alii subsequentes, ideo premitto aliqua ex quibus patebit quale iudicium de catholico uel heretico in talibus debet ferri.

Primo ergo premitto quod sunt alique propositiones in Scriptura Sacra, sanctorum et aliorum doctorum, que absolute accepte et de uirtute sermonis false uidentur et materialiter erronee ac heretice, et eiusdem Scripture ac eorundem sanctorum uel doctorum dictis materialiter contrarie ac opposite; que tamen ex sensu multiplici, quem habentⁿ, intellectu accepto debito et malo relicto, absolute uere iudicantur et catholice. Et quia huiusmodi propositiones quasi infinite sunt, unam solam exempli gracia accipio, que habetur *prima ad Thimoteum* vi, « Deum nemo uidit umquam, set nec uidere potest »¹²⁶, cui eciam similis est illa *prima ad Thimoteum* primo¹²⁷, « Regi seculorum immortalī inuisibili. » Istud autem uidetur falsum, quia Dei uisio nobis pro mercede promittitur, et uidetur eidem Scripture contrarium, et per consequens hereticum, cum Christus dicat *Mathei* v¹²⁸: « Beati mundo corde, quoniam ipsi Deum uidebunt », et *prima Iohannis* iii¹²⁹: « Videbimus eum sicuti est. » Augustinus eciam in libro qui dicitur *Speculum siue Manuale*, cap. iiii¹³⁰, dicit sic: « Inmutabilis Deus mutans omnia, inuisibilis uidens

ⁿ habent] hent ms.

¹²⁶ Io. 1, 18 and 1 Tim. 6, 16.

¹²⁷ 1 Tim. 1, 17.

¹²⁸ Mt. 5, 8.

¹²⁹ 1 Io. 3, 2.

¹³⁰ Ps.-AUGUSTINUS, *Speculum*, 4 (PL 40, 971).

omnia », eodem uero libro cap. xxix¹³¹ dicit sic: « Tua beata uisio erit nostri laboris premium ut post mortalitatis huius tenebras accensa tue glorie luce gaudeamus. Videbimus itaque tue incomutabilem speciem essencie etc. » Verum quamuis ista uideantur contraria, tamen propositiones in sensu sunt multiplices. Hec enim: « Deum nemo uidere potest », si intelligatur absolute, quod nulla potest nec ullo modo potencia, absolute falsus est intellectus et hereticus, et eodem modo de illa « Regi seculorum immortalis inuisibili ». Si autem intelligatur quod Deus non potest uideri, et est inuisibilis per naturam a quacumque creatura uisione immediata sue essencie, uel inuisibilis comprehensiuę, ut ipse se comprehendit, sic uerum est quod Deus est inuisibilis et non potest uideri ab homine uel quacumque alia creatura.

Igitur patet quod huiusmodi dicta, que uidentur contraria et prima facie falsa et heretica, tamen quia pius intellectus et uerus accipitur simpliciter uera reputantur et catholica, malo intellectu relicto; nec sunt contraria, set ad concordiam reducuntur. Vnde Augustinus modo predicto in libro preallegato et in libro ii *Contra Maximinum Hereticum*¹³² et in *Epistola ad Fortunatum*¹³³ et in libro *Meditacionum*¹³⁴ et Gregorius xviii *Moralium*¹³⁵ sic exponunt.

Capitulum 4, <in quo ostenditur> quomodo propositiones dubie in sensu multiplices precis circumstanciis dicti et dicentis debent catholice uel heretice iudicari.

Ex premissis igitur uidetur quod ubicumque proponitur propositio multiplex, que potest habere bonum et peruersum intellectum, ubi nulla apparet alia circumstantia dicentis [20r] uel rei dicte, nec propositio ex forma sua magis falsum quam uerum innuit intellectum, quod semper uerus intellectus recipiendus est, peruerso relicto, et propositio magis uera quam falsa et in materia fidei catholica magis quam heretica debet a recto iudice iudicari. Et multo amplius, si aliqua bona condicio de dicto uel dicente posset per aliquam rimulam ingressa iudici apparere, uel si ex forma propositio magis uerum quam falsum innueret intellectum.

Set forte dicetur contra hoc, quod hoc priuilegium solum ad dicta Scripture et sanctorum extenditur, quorum dicta pie intelligenda sunt per illud singulare priuilegium, *secunda Petri* primo¹³⁶: « Spiritu Sancto inspirati locuti sunt sancti Dei homines. »

¹³¹ Ps.-AUGUSTINUS, *Speculum*, 29 (PL 40, 980).

¹³² AUGUSTINUS, *Contra Maximinum Hereticum*, 2, 9 (PL 42, 762).

¹³³ AUGUSTINUS, *Epistola* 148 (CSEL 44, 332-347).

¹³⁴ Ps. AUGUSTINUS (IOANNES FISCANNENSIS), *Meditationes* (PL 40, 901-942).

¹³⁵ GREGORIUS MAGNUS, *Moralia*, 18, 54 (CCSL 143A, 950, 1-58).

¹³⁶ 2 Pt. 1, 21.

Ad hoc dicendum uidetur saluo iudicio meliori quod non solum in dictis sanctorum, uerum eciam aliorum doctorum talia dicta multiplicia, de quibus agimus, ubi nulla offertur modo predicto circumstantia, semper in meliorem partem interpretanda sunt. Alioquin iudex se suspectum uideretur reddere illius uerbi *Ecclesiastici* xxxi¹³⁷: « Ex te ipso intellige que sunt proximi tui », et illius uerbi Philosophi, iii *Ethicorum*¹³⁸: « Qualis unusquisque est, talis finis sibi uidetur ». Vt enim ei dicit Gregorius: « Affectiones dirigunt iudicia »¹³⁹. Vnde Hugo libro iii *De Archa Noe*, capitulo primo¹⁴⁰: « Necesse est ut in oculis eorum uilescant facta aliena, qui de suis meritis senciunt tam inmoderata^o. Nec fieri posset ut alienam uitam iudicare presumerent, nisi prius in se tumuissent. » Et post horum deductionem ita concludit: « Quia semel afflatus animus magna de se estimare didicit, facta sua ad examen rationis reuocare contempnit, et eo liberius uitam consequitur alienam, quo <minus> in se reprehensione dignum esse credit. Que tamen superbia primum se palliat sub specie boni zeli, et persuadet decepte menti non esse perfectum amatorem iusticie, qui consensum prebet aliene culpe. »

Quod autem dictum modo premisso dubium in partem meliorem debeat iudicari, ostendetur primo ex iure diuino, secundo ex iure canonico, tercio ex iure ciuili, quarto ex natura ueri respectu^p falsi, et catholici respectu erronei uel heretici, quibus consonat ius rationis naturalis.

Capitulum 5, <in quo ostenditur> quod de iure diuino propositiones modo predicto^a debent non heretice set catholice iudicari.

Quantum ad primum sciendum, quod Christus longam moralem homini instructionem circa agenda et omittenda ita conclusit, *Mathei* vii¹⁴¹: « Quecumque ergo uultis ut faciant uobis homines, et uos facite illis. Hec est enim lex et prophete. » Huic uerbo concordant uersus uulgati:

^o inmoderata *ed.*] moderata *ms.*

^p respectu] respetu *ms.*

^a predicto] predice *ms.*

¹³⁷ Sir. 31, 18.

¹³⁸ ARISTOTELES, *Ethica Nicomachea*, 3, 6 (14b1, *Aristoteles Latinus* 26'1-3, t. 4, 419, 33).

¹³⁹ Unidentified.

¹⁴⁰ HUGO DE ST-VICTORE, *De Archa Noe Morali*, 3, 10 (PL 176, 656AB).

¹⁴¹ Mt. 7, 12.

« Quod tibi ^r uis fieri, michi fac; quod non tibi, noli.
Sic potes in terris uiuere iure poli. » ¹⁴²

Hoc est de iure rationis naturalis. Set nullus est, qui non uellet suum dictum modo predicto dubium in meliorem partem iudicari, nisi esset fatuus. Ergo et ita debet dicta alterius iudicare iuxta doctrinam Christi.

Quod confirmatur per Augustinum, libro *De Sermone Domini in Monte* ¹⁴³, qui exponens uerbum uoluntatis dicit: « Proprie dictum accipi oportet; uoluntas namque non nisi in bonis, nam in malis proprie cupiditas dicitur, non uoluntas. » Rursus super illo uerbo, *Mathei* vii, « Nolite iudicare etc. », dicit Crisostomus in *Omeliiis* ¹⁴⁴: « Non dicit: 'non quiescere facias peccantem', set: 'ne iudicaueris', hoc ne amarus fias iudex. Corripe quippe non ut hostis expectans uindictam, set ut medicus instituens medicinam. » Set qui tale dictum sic iudicaret hereticum, non solum esset iudex amarus, set amarissimus, cum heresis sit amaritudo amarissima; nec ut medicus instituens medici[20v]nam ^s, set interimens uitam. Ergo etc.

Item idem Crisostomus super eodem uerbo, super *Matheum* ¹⁴⁵, dicit: « Quidam hunc locum secundum huiusmodi sensum exponunt. quia Dominus hoc mandato non prohibet christianos ex beneuolencia alios corripere, set ne per iactanciam iusticie sue christiani christianos despiciant, ex solis plerumque suspicionibus odientes ceteros et condempnantes, et sub specie pietatis proprium odium exequentes. » Set si dictum modo predicto in sensu dubium in deterius quis iudicaret, non uideretur ex alio quam uel ex suspicionem, odio uel iactancia sub pietatis specie moueri, cum eque uel plus debeat moueri a sensu uero quam falso. Ergo debet in tali casu pars melior iudicari.

Amplius Augustinus, libro *De Sermone Domini in Monte* ¹⁴⁶, idem uerbum exponens, dicit sic: « Hoc loco nichil aliud nobis precipi existimo, nisi ut ea facta que dubium est quo animo fiant,

^r tibi *ed.*] ti *ms.*

^s medicinam] medinam *ms.*

¹⁴² H. WALTHER, *Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters*, Göttingen 1967, n° 26089.

¹⁴³ AUGUSTINUS, *De Sermone Domini in Monte*, 2, 22 (CCSL 35, 172, 1712).

¹⁴⁴ Mt. 7, 1; IOANNES CHRYSOSTOMUS, *Homelie in Mt.*, 23, 2 (PG 57, 309).

¹⁴⁵ Ps.-IOANNES CHRYSOSTOMUS, *Opus Imperfectum in Mt.*, 17, 1 (PG 56, 725A).

¹⁴⁶ AUGUSTINUS, *De Sermone Domini in Monte*, 2, 18 (CCSL 35, 154, 1353 and 1297).

in meliorem partem interpretemur. Quod enim scriptum est 'ex fructibus eorum cognoscetis eos' de manifestis dictum est, que non possunt bono animo fieri, ut sunt stupra, blasfemie, et si qua sunt similia de quibus nobis iudicare permittitur.» Sequitur infra: «Sunt autem quedam facta media, que ignoramus quo animo fiant, quia et bono et malo fieri possunt, de quibus temerarium est iudicare, maxime ut condempnemus», et infra: «Duo sunt in quibus temerarium iudicium cauere debemus: cum incertum est quo animo quodque factum sit, uel cum incertum est qualis futurus sit qui nunc uel bonus uel malus apparet.» Idem dicit per omnia, contra Manicheos, et concludit sic: «Sunt quedam facta media que ignoramus quo animo fiant, quia et bono et malo fieri possunt, de quibus temerarium est iudicare, maxime ut condempnemus.»

Idem dicit Beda in *Omeliis*¹⁴⁷: «'Estote misericordes', hoc loco nichil aliud nobis precipi estimo, nisi ut ea facta, que dubium est quo animo fiant, in meliorem partem interpretemur. Quod enim scriptum est 'ex fructibus eorum cognoscetis eos' de manifestis dictum est, que non possunt bono animo fieri, ut stuprum, blasfemie, furta, ebrietates, et similia, de quibus nobis iudicare permittitur.»

Et sic patet conclusio de iure diuino. Confirmari autem uidetur predicta conclusio per *Glosam ad Romanos* xiii¹⁴⁸: ubi super illo uerbo Apostoli «Tu quis es qui iudicas alienum seruum; domino suo stat aut cadit», subdit Apostolus «stabit autem», dicit sic Glosa: «'stabit autem' hic innuit, quod ambigua debemus in meliorem partem uertere, et plus salutem quam mortem reorum optare, et in futuro spem boni habere, etsi aliter sit in presenti.»

Capitulum 6, <in quo> ostendit eandem conclusionem ex iure canonico esse ueram.

Secundo idem ostendo per iura canonica, non tanquam ea sciens, set referens, que me legisse uel audiuisse recorder. Dictum enim Bede suprapositum, habetur in iure canonico pro regula generali, et ideo canonizatum est *Extra de Regulis Iuris*, cap. *Estote*¹⁴⁹. Item *Extra de Scrutinio in Ordine Faciendo*, capitulo unico *Ex parte*¹⁵⁰, dicitur: «Cum illum, quem indignum esse non nouit, dignum debeat iudicare.» Talem autem propositionem premisso dubiam non noui indignam, quia si indigna uideatur ex sensu falso, multo amplius

¹⁴⁷ BEDA VENERABILIS, *In Lc. Evangeliam Expositio*, 2 (CCSL 120, 146, 1827).

¹⁴⁸ Rm. 14, 4; *Biblia Latina cum Glossa Ordinaria*, ed. 1617, t. 6, 171C.

¹⁴⁹ *Extra*, 5, 41, 2 (2, 927).

¹⁵⁰ *Extra*, 1, 12, un. (2, 124).

debet iudicari uera ex sensu uero. Semper enim bonum malo^t, et uerum falso prepollet.

Item Innocencius tercius hoc dicere uidetur, *Extra de Verborum Significatione*, cap. *Abbate*¹⁵¹; ubi huiusmodi propositiones dubie secundum preteriti temporis morem et causaliter et condicionaliter, quod intelligi possit <modo> premissis, meliorem partem accipiendam ita diffinit: « Profecto sic intelligenda sunt illa uerba, ut res de qua agitur [21r] ualere possit potius quam perire. » Ergo modo simili uidetur in proposito, ut enim idem Innocencius dicit, *Extra de Fide Instrumentorum*, cap. *Inter*¹⁵²: « Cum obscura sint iura parcium, consuevit contra eum qui petitur^u est iudicari. » Item *Extra de Testibus et Attestationibus*, cap. *Cum tu*¹⁵³, dicitur quod ubi testes iurati deposuerunt, hii quidem ante appellacionem latam sententiam, alii autem post, et sic uidetur manifeste pars altera deierasse, et est dubium que dicta testium benigne interpretentur^v, ne periurii reatu noceantur^w, ut intelligatur duplex lata sententia. Ergo multo forcius in proposito, cum sit dictum dubium in sensu uero saluabile, ne erroris uel heresis reatu noceatur^x, debet in sensu uero intelligi.

Item Gregorius scribit Constantino^y, episcopo Mediolanensi, et recitatur in *Decretis*, xi, q. iii, cap. iii, cap. *In cunctis*¹⁵⁴: « Absit a christianorum iudicio ea que a maledicorum hominum rumoribus conficta credimus, in qualicumque modulo suspicionis adduci, quia et Sacri Eloquii testimonium tenemus, ut mala maiora, cum forsitan dicuntur, nisi probata credi non debeant, set cicius probata ulcisci. » Cum igitur dictum erroneum uel hereticum non inter mala quecumque, set maxima computetur, quomodo potero iudicare dictum dubium hereticum, ubi non est michi probatum, immo per sensum uerum ostenditur non probatum? Ideo dicit Leo papa, et recitatur in *Decretis*, ii, q. vi, *Qui scit se*¹⁵⁵, quod « sicut quis non uult grauis oneris sarcinas ferre, ita non audeat alii importabile pondus imponere. » Si enim ubi est uerborum corruptio, rectus sensus accipi-

^t malo] molo *ms.*

^u petitur *ed.*] pociorum *ms.*

^v interpretentur] interpretantur *ms.*

^w noceantur] nocentur *ms.*

^x noceatur] nocetur *ms.*

^y Constantino: Contastino *ms.*

¹⁵¹ *Extra*, 5, 40, 25 (2, 922).

¹⁵² *Extra*, 2, 22, 6 (2, 349).

¹⁵³ *Extra*, 2, 20, 16 (2, 320).

¹⁵⁴ *Decretum Grat.*, C. 11, q. 3, c. 52 (1, 657).

¹⁵⁵ *Decretum Grat.*, C. 2, q. 6, c. 14 (1, 470).

tur, et uerus effectus sequitur, ut patet in forma baptismi, si dicatur « in nomine Patris etc. », ut habetur *De Consecratione*, di. iiii, cap. *Retulerunt*¹⁵⁶, quanto magis, ubi est uerborum integritas et in uerborum integritate in bono intellectu ueritas, debemus et rectum sensum capere et ad debitum effectum referre?

Premissa confirmantur per simile in iuramento, quia ubi iuratum est aliquid simpliciter, quod in duabus partibus potest seruari, ubi in parte pociori et principaliter seruatum est iuramentum, intelligitur iuratis complexse iuramentum, et a periurio excusatur. Vt, uerbi gracia, iurauit quis non participare cum talibus, participauit autem corporaliter set non mentaliter, quia in pociori seruauit iuramentum, pro periurio non habetur <in *Decretis*> xi, q. iii, cap. *Antecessor*¹⁵⁷, et cap. *Quod predecessor*¹⁵⁸. Item Augustinus dicit super v *Psalmos*¹⁵⁹, quod si quis promisit gladium reddere depositum, et « deponens furens^z repetat, manifestum <est> non esse reddendum. » <Idem> fuisse subintellectum in promissione Pauli, cum promisit ad Hispanias se iturum¹⁶⁰, et minime iuit. De quibus tamen condicionibus nullum uerbum fuit factum expresse.

Multa similia sunt ad istud propositum, que allegare non curo; set uidetur michi quod si in dubiis, ut de periurio et mendacio dictum est, supletur quod non est, multo forcius in dicto dubio in fauorem dicentis ad tollendum notam criminis a dicente, ut uitetur nota tanti criminis, heresis uidelicet, debet accipi illud quod est et quod pocius et melius est. Hoc autem est sensus uerus et catholicus in dicto dubio respectu sensus falsi, erronei uel heretici. Et si iuxta dictum Gregorii mala maiora, nisi probentur, credi non debent, hic autem in dicto dubio sensus hereticus non probetur, immo prepolente sensu catholico per ipsum sensum catholicum ex opposito reprobetur, uidetur esse uerum, quod recitatur dictum a beato Ieronimo <in *Decretis*> xv, q. viii, capitulo ultimo in fine¹⁶¹, ubi dicitur sic de Ieronimo: « Qui rursus Sacre Scripture concordans ait: 'prius quam audias, ne iudicaueris quemquam', atque ante probationem acusacionis illate neminem a tua comunione suspendas, quia non statim qui acusatur reus est, set qui conuincitur criminosus. »

^z furens *ed.*] furem *ms.*

¹⁵⁶ *Decretum Grat.*, D. 4, De cons., c. 86 (1, 1390).

¹⁵⁷ *Decretum Grat.*, C. 11, q. 3, c. 104 (1, 673).

¹⁵⁸ *Decretum Grat.*, C. 11, q. 3, c. 105 (1, 673).

¹⁵⁹ AUGUSTINUS, *Enarrationes in Ps.*, 5, 7 (CCSL 38, 22, 41).

¹⁶⁰ Rm. 15, 24 and 28.

¹⁶¹ *Decretum Grat.*, C. 15, q. 8, c. 5 (1, 760).

Sequitur capitulum septimum, in quo [21v] ostendit eandem questionem esse ueram ex dictis iuris ciuilibus.

Tercio ad eandem conclusionem refero que de iure ciuili premissis concordare uidentur. Apud enim illa iura dicitur quod debent esse apertissima documenta et indubita indicia, et sic expedita, ut luce appareant clariora, ad hoc quod factum uel dictum condempnetur criminosum. Ymmo ut aliquis de obiecto crimine sit conuictus, oportet quod uix ea que commisit, ipsa negare sufficiat. Si ergo dictum dubium habens duplicem sensum, scilicet catholicum et hereticum, iudicanti utrumque equaliter offerens, absolute hereticum condempnetur catholico derelicto, unde ueniet sufficiens ad condempnandum probacio, maxime in tanto crimine ut est heresis? Vtique uidetur non solum inefficax et defectiua probacio, ymmo nulla, quia per sensum catholicum eque probabitur oppositum, sicut per hereticum propositum; non enim probat hoc esse quod ab hoc contingit abesse.

Rursus docent illa iura, cum aliquid ambigue scriptum est, benigne esse interpretandum. Quomodo autem esset benigna interpretacio, si dictum dubium ad sensum hereticum referatur, sensu catholico derelicto? Amplius semper in dubiis agendum est, quam tutissimo loco sit res bona fide contracta, nisi cum aperte contra legem scriptum esset. Constat autem quod dictum ita exponibile in sensu catholico sicut heretico, non est aperte contra legem Dei. Immo in lege Dei et dictis sanctorum tales propositiones sic in sensu multiplices quasi infinite, ut supra monstratum est¹⁶², continentur, quare etc.

Preterea eadem iura docent quod, quociens sine capcione nichil inuestigari potest, eligendum est quod minimum habet iniquitatis. Ergo ita in proposito.

Item docent quod dictum uel scriptum legi contrarium debet tanquam erroneum condempnari, non tamen si per distinctionem^b uel diuisionem possit saluari. Et hoc eciam experientia cotidiana docet scolasticos, quia non solum uerba legis diuine et sanctorum, set gentilium philosophorum, que in sensu sunt multiplicia et ueritati uidentur contraria, iuxta doctrinam Philosophi in *Elenchorum*¹⁶³ diuisione et distinctione saluamus, sensum uerum

^b distinctionem] distincoem *ms.*

¹⁶² Art. II, 3, p. 54.

¹⁶³ ARISTOTELES, *De Sophisticis Elenchis* (177a33-177b9, *Aristoteles Latinus* 6'1-3, 42, 1-14).

capientes, alio derelicto. Ergo et ita in proposito fieri debet.

Amplius si rigorosus iudex tale dictum ex sensu falso condempnet, quis prohibebit alium benignum iudicem ex sensu uero dictum non condempnare, cuius potest esse duplex sententia, quia pari modo multorum reprehensionibus uel reprobacionibus suas sententias supponeret, aliis iudicantibus uerum quod <per> eorum sententias erroneum reputatur?

Ex premissis igitur est huius iuris regula, a qua tanquam uera et iusta deuiare^c non licet, quod quociens idem sermo duas sententias exprimit, in ea potissimum accipi debet que apcior est. Constat autem sententiam catholicam apciores heretica, et ideo cum secundum leges omnes propiciores esse debeant ad soluendum quam ad condempnandum, uidetur quod dictum modo premissis dubium magis debeat uerum et catholicum, quam falsum, erroneum uel hereticum iudicari.

Ad premissa autem leges gnaris, qui eas bene sciunt, curauimus minime allegare; nec ignaris, ne me cum eis inperitum ut gallum inuoluerem inter stupas.

Capitulum 8, <in quo> ostendit eandem questionem esse ueram ex natura ueri respectu falsi, et boni respectu mali, et catholici respectu heretici et erronei.

Quarto idem ostendo ex natura^d ueri respectu falsi, et catholici respectu heretici.

Constat enim, quod uerum et catholicum habet rationem boni et entis, quia ens, uerum et bonum conuertuntur, et per oppositum falsum, erroneum et hereticum habent rationem mali. Constat autem quod ens, uerum et bonum habent ueritatem potius ad agendum quam falsum et malum, et ideo ens et uerum secundum Aristotelem sunt obiectum intellectus, et bonum est obiectum appetitus, et [22r] ista duo mouent mentem directe. Vnde in *Ethicorum*¹⁶⁴ dicitur: quia « omnia bonum appetunt », nec malum est appetibile, nisi sub ratione boni. Ergo cum per dictum dubium offeratur iudici ex parte intellectus debiti ens, uerum et bonum, ex parte intellectus indebiti non ens, malum, falsum, erroneum uel hereticum, absit ut uincat

^c deuiare] deiurare ms.

^d ex natura] ex natura ex natura ms.

¹⁶⁴ ARISTOTELES, *Ethica Nicomachea*, 1, 1 (94a2, *Aristoteles Latinus* 26'1-3, t. 4, 375, 5).

pars deterior et debilior et succumbat efficacior; uincat infirmitas uirtus succumbat.

Vt enim dicit Bernardus in *Epistola ad Raymundum contra Petrum Abelardi*¹⁶⁵: « Non patitur ratio equitatis, ut ex equo contendat, set necesse est, ut sit efficacior causa, cuius pocior est natura. » Et in libro *De Verbis Domini in Cruce*, cap. i¹⁶⁶, quod non est conueniens ut amplioris sit uirtutis delictum quam dampnum, et preualeat malicia bonitati et perdicio saluti. Sic et ego dico: nec falsitas, error uel heresis ueritati. Hoc pulcre habetur ii *Esdre* iii cap.¹⁶⁷: « Super omnia uincit ueritas », et iiii capitulo dicitur¹⁶⁸: « Veritas magna et forcior pre omnibus et non est cum ea quicquam iniquum, et manet et inualescit in eternum, et uiuit et obtinet in secula seculorum. » Ex quo uerbo concludit Ciprianus, et habetur in *Decretis*, di. viii, *Consuetudo*¹⁶⁹: « Propter quod relicto errore sequimur ueritatem, scientes quia apud Esdram 'ueritas uincit, et inualescit in eternum, et uiuit et obtinet in secula seculorum'. »

Capitulum 9, <in quo> ostendit idem ex attestacione^f rationis naturalis et uulgaris dicti.

Ex premissis igitur patet tam de iure diuino, quam canonico et ciuili, quam eciam ex natura terminorum de quibus agitur, quod dictum dubium, habens duos sensus, unum uerum alterum falsum, unum catholicum alterum hereticum, modo et forma premissis a recto iudice debet uerum et catholicum, non falsum nec hereticum iudicari.

Cui consonat ratio naturalis, quia illud uerbum uulgatum processit: « Inter pares sentencias micior uincat », et illi uulgati uersus:

« Hec^g aliis facias que scis fore comoda tibi,
fac que facta nulli perniciosa times. »¹⁷⁰

Set forte aliquis obiciet quod in allegatis multa loquuntur de facto dubio, non de dicto dubio, de quo questio est ad presens. Ad

^e ii sic ms.

^f attestacione] attaminacione ms.

^g Hec ed.] Hiis ms.

¹⁶⁵ BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Epistola* 190, 16 (ed. cit., 8, 30, 26).

¹⁶⁶ BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Sermo in Feria iv Hebdomadae Sanctae*, 1 (ed. cit., 5, 56, 8-14).

¹⁶⁷ 3 Esr. 3, 12.

¹⁶⁸ 3 Esr. 4, 35 and 38.

¹⁶⁹ *Decretum Grat.*, D. 8, 8 (1, 15).

¹⁷⁰ WALTER, *Lateinische Sprichwörter*, n° 10540.

hoc dicendum quod nimis uideretur rudis, cum eadem sit causa et ratio quod in dictis et factis dubiis modo predicto sit pars melior eligenda, dicens quod ubi est eadem ratio conformis iudicii, non debeat conformiter iudicari. Et ut tollatur hec cauillacio, cui obsistit supradictum *De Testibus* et multa alia, indico uerba Augustini, de dicto loquentis, in *Epistula ad Fortunatum*, et recitatur in *Decretis*, di. ix, cap. *Neque quorumlibet*¹⁷¹: « Talis ego sum in scriptis aliorum, quales uolo esse intellectores meorum ». Quis autem diceret ut alios ipse uellet sua dicta dubia, duos sensos habencia, in peiorem partem, puta falsam erroneam uel hereticam, iudicari?

Capitulum 10, in quo ostenditur qualiter tale dictum dubium debet iudicari, ubi apparent circumstantie ex parte dicentis uel dicti.

Si autem contingeret quod aliqua bona circumstantia se offerret ex parte dicentis, utpote quod sit persona literata, ordinata, deuota, religiosa, que semper bene uixerit, et sic de similibus circumstantiis, tunc nulli esset^h dubium quin dictum dubium per rectum iudicem debeat in melius iudicari.

Hoc in aduertencia talium circumstanciarum fiendum, pulcre docet quantum ad crimen symonie Innocencius tercius, *Extra de Symonia*, cap. *Per tuas literas* i¹⁷²: « Credimus » inquit « distinguendum utrum is, contra quem agitur de symoniaca prauitate, denunciatur ciuilitur an criminaliter acusetur, et utrum agatur secundum <iuris> rigorem an secundum temperanciam equitatis. Item utrum sit regularis qui iam mundo renunciauit aut secularis qui adhuc in mundo existit, an inferioris gradus an excel[22v]lencioris sit dignitatis, utrum bone opinionis et clare fame an grauiter infamatus et ualde suspectus, utrum de facili possit puniri, an sine scandalo nequeat condemnari. »

Hee enim circumstantie multum attendende sunt, et si in crimine symonie, ut hic dicitur, multo plus in crimine heresis, cum eciam symonia quedam heresis dicitur. Vt enim ait Augustinus, iii *De Doctrina Christiana*, et recitatur in *Decretis*, di. xli, *Quicquid rebus* etc.¹⁷³: « Quod locis et tempori et personis conueniat, diligenter attendendum est, ne temere reprehendamus. » Vnde Nicholaus Papa Lodouyco Imperatori sic scribit, et recitatur <in *Decretis*>

^h esset] est ms.

¹⁷¹ *Decretum Grat.*, D. 9, 10 (1, 17).

¹⁷² *Extra*, 5, 3, 32 (2, 761).

¹⁷³ *Decretum Grat.*, D. 31, 1 (1, 148).

xcvi di.¹⁷⁴: « In scripturis narratur Constantinum imperatorem dixisse: uere si propriis oculis uidissem sacerdotem Dei, aut aliquem eorum qui monastico habitu circumamicti sunt, peccantem, clamidem meum explicarem et cooperirem eum, ne ab aliquo uideretur. »

Vltcrius atuem si non solum ex condicione persone, uerum eciam ex uerbis sequentibus uel precedentibus posset dicti ueritas apparere, esset multo forcius tale dictum dubium in melius iudicandum, quod ex talibus dicti intencio lucidius appareret. Vnde Gregorius xxvi *Moralium*, et recitatur in *Decretis* xxii, q. v, *Humane aures*¹⁷⁵: « Certe nouerit ille qui intencionem et uoluntatem alterius uariis uerbis explicatⁱ, quia non debet aliquis uerba considerare, set uoluntatem et intencionem, quia non debet intencio uerbis deseruere, set uerba intencioni. » Propter hoc supra¹⁷⁶, auctoritate Augustini, dictum est: « Sane quicquid legeris, nichil respondeas, nisi cum totum perlegeris, atque ita forte micus reprehendes. »

Capitulum 11, in quo ostenditur quid^j dicendum ad articulum, utrum sit catholicus uel erroneus.

Ex dictis ad quesitum in articulo dicendum quod, cum penitus ignorem dicentis condicionem ex parte oblatores, quamuis articulus esset simpliciter falsus et materialiter hereticus et erroneus, tamen dicta condicione ignota ex parte dicentis et formaliter, non possem iudicare dictum hereticum uel erroneum. Ibi enim uerum est uerbum Augustini, 19 *De Ciuitate Dei*¹⁷⁷, quod « ignorancia iudicis plerumque est calamitas innocentis. »

Si autem loquamur de articulo, utrum sit hereticus uel erroneus materialiter et ex parte rei dicte, cum quosdam sensus possit habere qui falsi sunt, ut patuit cum eius ueritas est monstrata, dico quod in sensibus illis est falsus, non catholicus, et materialiter ex parte rei dicte solum erroneus et hereticus. Cum autem sensus ueros habeat, ut patuit, dico quod in illis sensibus est non erroneus et hereticus, set uerus et catholicus.

Si autem queratur quid absolute iudicandum est, ex dictis patet responsio, quia cum nulla appareat circumstantia ex articulo, de dicentis uel dicto, in dubio melior pars et magis pia interpretanda

ⁱ explicat *ed.*] implicat *ms.*

^j quid] quicquid *ms.*

¹⁷⁴ *Decretum Grat.*, D. 96, 8 (1, 339).

¹⁷⁵ *Decretum Grat.*, C. 22, q. 5, c. 11 (1, 885).

¹⁷⁶ Art. I, 7, p. 00.

¹⁷⁷ AUGUSTINUS, *De Ciuitate Dei*, 19, 6 (CCSL 48, 670, 10).

est et debet non erroneus et hereticus, set catholicus iudicari; multo autem amplius, si de bonitate et ueritate ac fide dicti uel dicentis aliquid appareret. Per hanc responsionem potest conformiter responderi ad omnes sequentes articulos, qui propter multipliciter sensuum, malum et bonum recipiunt intellectum, quia in dubio ad partem que magis pia et melior est debent trahi.

ARTICVLVS TERCIVS

Sequitur in litera tercius: utrum catholicum an hereticum uel erroneum sit dicere, quod non est nisi duplex paradisi; corporalis, scilicet^k celum empireum, et spiritualis, scilicet uisio beata¹⁷⁸.

Capitulum primum, in quo ostenditur quod multis modis dicitur paradisi, et multi sunt paradisi.

Hic primo uidenda¹ est ueritas articuli, ad quam sciendum, quod *Genesis* ii¹⁷⁹ terrestri paradisi describitur in hec uerba: « Plan-tauerat autem Dominus Deus paradisi uoluptatis a principio etc. » Quod exponens Augustinus in principio viii libri *Super Genesim ad Litteram*¹⁸⁰, recitatis [23r] multis expositionibus et diuersorum uerbi premissi, probat multipliciter quod paradisi ille locus est corporalis in terris; ex quo sequitur quod non solum duplex, set triplex sit paradisi.

Item Augustinus, 12 *Super Genesim ad Litteram* dicit sic¹⁸¹: « Non temere affirmamus, utrum in tercio celo sit paradisi, si enim proprie quidam nemorosus locus, translato autem uerbo omnis spiritualis quasi regio ubi anime bene est merito paradisi dici potest. Verum etiam in ipso homine leticia quedam bone conscientie paradisi est. Vnde et ecclesia in sanctis pie uiuentibus paradisi recte dicitur. Quanto magis post hanc uitam etiam synus ille Abrahe dici potest. » Et infra: « Non incongruenter arbitramur ad tercium celum Apostolum raptum et ibi fortassis paradisi esse omnibus meliorem, et si oportet dici paradisi paradisorum. »

^k corporalis scilicet] scilicet corporalis *ms.*

¹ uidenda] uidendum *ms.*

¹⁷⁸ DURANDUS, *Libellus* (ed. cit., 429, 285).

¹⁷⁹ Gn. 2, 8.

¹⁸⁰ AUGUSTINUS, *De Genesi ad Litteram*, 8, 2 (CSEL 28¹, 233).

¹⁸¹ AUGUSTINUS, *De Genesi ad Litteram*, 12, 34 (CSEL 28¹, 430, 9).

Item idem Augustinus in *Epistola ad Dardanum*¹⁸², ubi dicit: « Generale est nomen paradisos, ubi feliciter uiuitur. Neque enim, quia paradisos appellatus est ubi Adam fuit ante peccatum, propterea Scriptura prohibita^m est eciam ecclesiamⁿ uocare paradisum cum fructu pomorum. »

Item *Glosa* super illo secunda *Corinthiis* xii, « In tertium celum etc. »¹⁸³, dicit: « Visio qua Deus uidetur facie ad faciem est paradisos si dici potest paradisorum. Nam et presens ecclesia paradisos dicitur, et paradisos dictus est locus^o in quo Adam corporaliter uixit. »

Item Hugo, *De Archa Noe*, libro secundo in fine¹⁸⁴: « Tres sunt paradisi. Vnus terrestris cuius incola fuit primus Adam terrenus. Secundus fidelis, qui est ecclesia^p sanctorum, quam fundauit secundus Adam celestis, id est Christus. Tercius celestis, qui est regnum Dei et uita eterna et terra uiuencium, uel potius terra uiuentis in qua habitat Deus. In primo paradiso lignum uite est arbor materialis, in secundo lignum uite est humanitas saluatoris, in tercio lignum uite est sapientia Dei, Verbum Patris, fons uite et origo boni: hec est uere uita eterna. » Sequitur: « Hoc igitur lignum uite Verbum Patris per mortem carpitur, per contemplacionem cibatur. » Ex quibus patet quod non solum triplex, set eciam est multiplex paradisos; et ita uidetur falsus articulus et, quia contra Scripturam Sacram, materialiter erroneus et hereticus.

Capitulum secundum, in quo ostenditur quomodo potest esse uerum quod solum sit duplex paradisos et in quo sensu.

Sed nichilominus ut magis ueritas pateat, sciendum est quod beatus Thomas quarto *Sententiarum* xlv, q. iii in solucione v articuli¹⁸⁵ dicit sic: « Paradisos terrestris magis pertinet ad statum uiatoris quam recipientis pro meritis, et ideo inter receptacula animarum pro meritis recipiencium non computatur. »

Per hoc descendo ad propositum, quia dictum illud uel loquitur absolute de paradiso, prout est nomen comune omni paradiso, et

^m prohibita *ed.*] prophetica *ms.*

ⁿ ecclesiam *ed.*] ecclesia *ms.*

^o locus *ed.*] illo *ms.*

^p ecclesia *ed.*] ecclesia *ms.*

¹⁸² AUGUSTINUS, *Epistola* 187 (CSEL 57, 86, 19).

¹⁸³ 2 Cor. 12, 2; *Biblia Latina cum Glossa Ordinaria*, ed. 1617, t. 6, 448E.

¹⁸⁴ HUGO DE ST-VICTORE, *De Archa Noe Morali*, 2, 17 (PL 176, 646 A/C).

¹⁸⁵ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 4, di. 45, q. 1, ar. 3, ra. 5 (1, 653).

sic, cum sint multi alii paradisi — specialiter paradisi terrestres quem Scriptura asserit, et quem esse locum corporalem in Eden Augustinus probat, viii *Super Genesim ad Literam*, et secundo libro *Contra Manicheos* in principio¹⁸⁶, et Damascenus libro ii, cap. xi¹⁸⁷ —, dico quod dicere solum duplicem paradisum, scilicet celum empireum et uisionem beatam, est falsum et materialiter erroneum et hereticum.

Si autem dictum articuli loquatur de paradiso prout pertinet ad statum recipiendum pro meritis, quod uidetur ex materia et ordine articulorum precedencium et sequencium — si ab eodem sunt dicti — tunc dico quod non est nisi duplex paradisi illorum, scilicet celum empireum, de quo *Ezechielis* xxviii¹⁸⁸: « In deliciis paradisi fuisti », qui est corporalis, et uisio diuine essencie, in qua obiectum includitur. Et sic exponit Thomas, ultima parte *Summe*, q. lii, art. iiii in solucione ultimi articuli¹⁸⁹, illud Luce xxiii¹⁹⁰: « Hodie mecum eris in paradiso ». Et iste est spiritualis.

Et sic intelligo uerum esse^a quod dicit tercius articulus: quamuis autem paradisi plura significet, ut patet ex dictis et per Innocencium [23v] tercius, in *Sermone de Euuangelistis*¹⁹¹, et per Ysidorum, libro *Differentiarum*¹⁹² et per multos doctores alios, tament propria et secundum literam Scripture paradisi acceptio tria significare uidetur, que ponit Thomas, iii *Sententiarum*, di. xxii, q. i, de descensu Christi ad inferos, articulo ultimo, in solucione ultimi articuli¹⁹³ ubi dicit sic: « Paradisi triplex est, unus corporalis terrestres, in quo Adam positus est, alius corporalis celestis, scilicet celum empireum, alius spiritualis, scilicet gloria de uisione Dei, et de isto paradiso intelligitur quod Dominus latroni dixit etc. »

Alia significata paradisi magis accipiuntur translatiue, figuratiue, et methaphorice, quam ad literam Scripture et proprie. Quod innuunt uerba Augustini, de xii *Super Genesim*, superius allegata, ubi ait: « Si enim proprie quidam nemorosus locus, translato autem

^a esse] est ms.

¹⁸⁶ AUGUSTINUS, *De Genesi contra Manicheos*, 2, 9 (PL 34, 202).

¹⁸⁷ IOHANNES DAMASCENUS, *De Fide Orthodoxa*, 2, 2 (*Burgundionis Versio*, ed. E.M. BUYTAERT, New York 1955 ["Franciscan Institute Publications", text ser. 8], 110).

¹⁸⁸ Ez. 28, 13.

¹⁸⁹ THOMAS AQUINAS, *Summa Theologiae*, 4, q. 52, ar. 4, ra. 3 (2, 851).

¹⁹⁰ Lc. 23, 43.

¹⁹¹ INNOCENTIUS III, *Sermones Communes*, 3 (PL 217, 605-608).

¹⁹² PS.-ISIDORUS HISPALENSIS, *Liber Differentiarum*, 2, 12 (PL 83, 75).

¹⁹³ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 3, di. 22, q. 2, ar. 1a, ra. 3 (1, 336).

uerbo etc.» Et libro ii *Contra Manicheos*¹⁹⁴, loquens de paradiso, dicit: «Delicie uel uoluptas uel epulum hoc uerbo significari dicitur, si ex hebreo in latinum interpretetur. Positum est autem sic sine interpretacione, ut aliquem locum significare uideatur, magisque <figuratam> faciat locucionem.» Et sic patet, ut uidetur, ueritas articuli.

Capitulum 3, in quo ostenditur quomodo latro ut dicunt sancti intelligitur primus paradisum intrasse.

Sed uidetur contra per dictum Crisostomi in *Omelia de Diuite*¹⁹⁵, ubi dicit quod paradisum latro primus intrauerit. Item Augustinus in *Sermone de Cruce*¹⁹⁶ dicit quod latro primus in paradisum introduci promeruit. Set hoc non potest esse uerum de paradiso terrestri, quia ibi erant ante Enoc et Helias; nec de paradiso qui est lymbus, si paradisus uocetur, ut uidetur uelle Augustinus in locis supradictis et Crisostomus in eadem *Omelia*, quia ibi erant ante eum sancti patres. Nec potest intelligi de paradiso corporali celi empirei, quia ibi non fuit illo die, quo sibi dictum est «Hodie mecum eris in paradiso». Iterum Christus in die ascensionis primus intrauit, dicente propheta *Micha*^r 2¹⁹⁷: «Ascendit iter pandens ante eos». Nec de paradiso spirituali qui est uisio beata, quia, si Christus illum dedit illis patribus, statim cum mortuus fuit descendit et dedit. Christus autem hora nona expirauit, latro autem non usque ad uesperam, quando Christo inuento mortuo fracta sunt latronum crura, *Iohannis* xx¹⁹⁸. Et ita latro non primus habuit paradisum, ergo per consequens uidetur neccessarium alium paradisum secundum literam et proprie, quem Christus promisit et latro primus intrauit, esse ponendum.

Ad istud faciliter respondetur quod de adeptione paradisi uera facta est promissio, et uberior supposicione adimplecio, ut dicit Ambrosius *Super Lucam*, libro ix, cap. xxiii, et habet eciam in *Glosa Luce* xxiii¹⁹⁹, scilicet^s quod dicitur «primus intrasse» non est refe-

^r Micha] Micham ms.

^s scilicet] set ms.

¹⁹⁴ AUGUSTINUS, *De Genesi contra Manicheos*, 2, 9 (PL 34, 202).

¹⁹⁵ HIERONYMUS, *Homelia de Lazaro et Diuite* (CCSL 78, 515, 274).

¹⁹⁶ Ps.-AUGUSTINUS (EUSEBIUS GALLICANUS), *Sermo App. 154*, 6 (PL 39, 2045).

¹⁹⁷ Mi. 2, 13.

¹⁹⁸ Io. 19, 32.

¹⁹⁹ AMBROSIIUS, *Expositio in Lc.*, 10, 121-123 (CCSL 14, 379, 1122); Lc. 23, 42-43; Cf. *Biblia Latina cum Glossa Ordinaria*, ed. 1617, t. 5, 983B.

rendum ad assecucionem, set ad repromissionem, quod declarat Augustinus in *Sermone de Cruce et Latrone*²⁰⁰, dicens « Numquam ante latronem paradisi repromissionem inuenies: non Abraham, etc. »

Capitulum 4, utrum dictum articuli sit iudicandum catholicum uel hereticum.

Nunc secundo queritur quid dicendum de articulo, utrum catholicum uel hereticum etc. illud dicere. Et ad hoc respondeo quod, dictis in secundo articulo quia, cum habeat intellectum multiplicem, uerum et falsum, nec appareat quod magis intendat, utrum falsum quam uerum, dictum articuli iudicandum est secundum meliorem partem uerum et catholicum, non erroneum nec hereticum; potissime si ad precedentes et sequentes articulos referatur, ubi agitur de statu animarum recipiendum pro meritis. Dicit autem Ysidorus libro *Differenciarum*²⁰¹ sic: « Inter duos paradisos hec differencia est: unus terrenus est paradisu, ubi primorum hominum uita corporaliter extitit, alter celestis, ubi anime beatorum statim ut a corpore exeunt transferuntur, atque digna felicitate gaudentes expectant recepcionem corporum suorum. De hoc paradiso Dominus ait: 'Hodie mecum eris in paradiso'. » [24r] Quamuis igitur istud dictum non nisi duos paradisos ponat, non tamen propter hoc hereticum iudicatur.

ARTICVLVS QVARTVS

Sequitur in litera quartus: utrum catholicum an hereticum uel erroneum sit dicere quod anima separata a corpore, non habet oculos corporales ut uideat corporalia et in eis delectetur, et per huiusmodi dictum probare, quod anima non delectatur in uisione humanitatis Christi²⁰².

Capitulum 1, <in quo ostenditur> quomodo anima separata dicatur habere oculos uel alia membra corporalia.

Primo uidenda est ueritas articuli, circa quam duo uidebuntur. Primo utrum anima separata habeat oculos corporales ut uideat corporalia et in eis delectetur. Et quantum ad hoc uidetur quod sic, quia *Luce* xvi²⁰³ dixit Christus de diuite quod « eleuans oculos suos

²⁰⁰ Ps.-AUGUSTINUS (EUSEBIUS GALLICANUS), *Sermo App. 154*, (PL 39, 2045).

²⁰¹ Ps.-ISIDORUS HISPALENSIS, *Liber Differentiarum*, 2, 12 (PL 83, 75A).

²⁰² DURANDUS, *Libellus* (ed. cit., 429, 301).

²⁰³ Lc. 16, 23-24.

cum esset in tormentis, uidit Abraham et Lazarum in sinu eius. Et dixit: 'Obsecro ergo ut mittas Lazarum, ut intingat extremum digiti sui in aquam, et refrigeret linguam meam, quia crucior in hac flamma'. » Set lingua et digitus et oculi membra corporalia significant; ergo anima separata habet oculos corporales, et per consequens membra reliqua, per quod potest delectari in corporalibus. Et confirmatur per Crisostomum in *Omelia* super eodem euuangelio²⁰⁴, ubi dicit quod istud exemplum habet ueritatem et non est parabola: « Si uerum dicit Abraham, uerum intelligamus et Lazarum, neque enim umbra corpori et mendacium potest congruere ueritati. » Et Augustinus in *Tractatu Psalmi xxxiii*²⁰⁵, loquens de dicta historia, dicit: « Quomodo illa dixit Dominus, sic sunt. Tibi dicit mathematicus et uerum est, dicit Christus et falsum est? »

Ex hiis Thomas in *Questionibus Disputatis de Anima*, q. xix, art. xi²⁰⁶, arguit sic: « Gregorius dicit quod <id quod> Dominus narrat *Luce* xvi, de diuite epulone, non est parabola, set res gesta. Dicitur autem ibi, quod 'diues in inferno positus, nec dubium quin secundum animam separatam uidit Lazarum, et audiuit Abraham sibi loquentem.' Ergo anima separata uidit et audiuit, et sic est in ea sensus. » In huius argumenti solutione sic dicit: « Nichil prohibet in uera descriptione rerum^t gestarum aliqua metaphorice dici. Licet igitur quod dicitur in euuangelio de Lazaro et de diuite sit res gesta, tamen^u metaphorice dicitur, <quod Lazarus uidit et audiuit, sicut et metaphorice dicitur> quod^v linguam habuit. »

Ex quibus patet, quod anima separata non habet oculos uel linguam uel alia membra corporalia uere, set methaphorice. Si enim uera membra corporalia essent, non dixisset Augustinus viii super *Genesim ad Litteram*²⁰⁷: « Quomodo intelligenda sit illa lingua diuitis, ille digitus pauperis, illa sitis tormenti, illa stilla refrigerii, uix inuenitur. » Hoc autem patet ulterius per dictum Christi *Luce* xxiii²⁰⁸: « Palpate et uidete, quia spiritus carnem et ossa non habent ».

^t descriptione rerum *ed.*] *ratione ms.*

^u tamen *ed.*] *cum ms.*

^v quod *ed.*] *quia ms.*

²⁰⁴ HIERONYMUS, *Homilia de Lazaro et Diuite* (CCSL 78, 507, 10).

²⁰⁵ AUGUSTINUS, *Enarrationes in Ps.*, 33, sermo 2, 25 (CCSL 38, 298, 27).

²⁰⁶ THOMAS AQUINAS, *Quaestio de Anima*, q. 19, ar. 11 and ra. 11 (3, 393).

²⁰⁷ AUGUSTINUS, *De Genesi ad Litteram*, 8, 5 (CSEL 28'1, 237, 19).

²⁰⁸ *Lc.* 24, 39.

Capitulum 2, <in quo ostenditur> utrum anima separata possit in rebus corporalibus delectari.

Secundo uidendum est utrum <anima separata> possit in rebus corporalibus delectari. Ad quod dicendum, quod si articulus loquatur de delectatione sensitua cognitionem sensituiam sequente — quod omnino uidetur quia solum premitit cognitionem sensituiam — sic nullum est dubium quod queritur, quod certum est quod non, quia remoto priori remouetur posterius.

Set si loquatur de delectatione sequente cognitionem intellectuiam — quod non uidetur, quia de illa non fit mencio in articulo — dicendum est tunc falsum esse quod anima separata non delectetur in corporalibus^w, quia, cum ea uideat oculo non corporali set mentali, et Augustinus dicat xii *Super Genesim ad Litteram*²⁰⁹ quod anime bone in rebus bonis leticia est, certum est quod in eorum bonitate delectatur. Quia igitur articulus loquitur de uisione corporali et sensitua, et immediate subiungit delectacionem, necesse est ut intelligatur loqui de delectacione sensitua, que eam sequitur, et non de delectacione intellectuiam cognitionem sequente, de qua nulla mencio ibi habetur.

Ideo si concluderem quod, quia anima non habet oculos [24v] corporales, non delectatur in rebus corporalibus, et intelligeretur de delectacione non sensitua set intellectuali, articulum esset sophisticum et multis fallaciis inuolutum. Quare recte procedendo, est simpliciter uerum dictum, quod, quia anima non habet oculos corporales etc., non delectatur in rebus corporalibus, quia debet intelligi corporaliter.

Capitulum 3, in quo ostenditur, utrum per premissa uere probetur quod anima separata non delectatur in uisione humanitatis Christi.

Tercio uidendum est, utrum per hoc uere probetur, quod anima separata non delectatur in uisione humanitatis Christi. Et quantum ad hoc patet responsio ex dictis, quia ex forma articuli patet quod non debet intelligi nisi de delectacione sensituiam cognitionem sequente, et cum talis cognitio non sit in animabus separatis, ut dictum est, sequitur quod nec delectacio; nec quantum ad Christi humanitatem, nec quantum ad alia.

^w corporalibus] corporaliter *ms.*

²⁰⁹ Cf. AUGUSTINUS, *De Genesi ad Litteram*, 12, 34 (CSEL 28¹, 430, 13).

Veritatem autem istius articuli sic ponit Augustinus, libro *De Cognicione Vere Vite*²¹⁰: «Sicut corpus sine anima nichil sentire cernitur, sic utique anima sine corpore nichil corporeum sentire creditur. Corpori quippe admixta per oculos sentit colores, per aures uoces, per nares odores, per palatum sapes, per tactum res tangibiles, mollicie uel duricia differentes. A corpore uero separata, nichil corporeum corporaliter sentit.» Infra aliquantulum sic concludit: «Igitur anima extra corpus nichil corporeum uidet uel audit, quod si facit, tunc aereum corporeum induit.» Et infra, circa finem libri, ita concludit²¹¹: «Concluditur itaque quod sancti non in sensibilibus rebus delicientur, set se in summo bono esse, et summum bonum in omni creatura et extra omnem creaturam uidendo frui gloriantur^x.»

Capitulum 4, in quo ostenditur utrum dictum articuli sit catholicum uel hereticum.

Ex premissis igitur patet ueritas articuli, et per hoc secundo ad illud quod queritur in articulo de catholico, heretico et erroneo, quia ex forma articuli in intellectu debito apparet esse non erroneus nec hereticus set potius catholicus, id est non fidei oppositus; set pro magna parte magis philosophicus, cui preter hec eadem^y suffragantur, si sit in sensu multiplex, in secundo articulo supraposita documenta. Et sic de quarto articulo.

ARTICVLVS QVINTVS

Sequitur in litera quintus: utrum catholicum an hereticum, uel erroneum sit dicere quod non esset^z melius anime apostoli, resolute a carne, esse resolutam a carne et esse cum Christo in paradiso, quam esse in carne, posito quod non uideret diuinam essenciam²¹².

^x gloriantur *ed.*] glorietur *ms.*

^y eadem] ad eadem *ms.*

^z esset *ed.*] esse *ms.*

²¹⁰ Ps.-AUGUSTINUS (HONORIUS AUGUSTODUNENSIS), *De Cognitione Verae Vitae*, 38 (PL 40, 1026).

²¹¹ Ps.-AUGUSTINUS (HONORIUS AUGUSTODUNENSIS), *De Cognitione Verae Vitae*, 47 (PL 40, 1030).

²¹² DURANDUS, *Libellus* (*ed. cit.*, 430, 309).

Capitulum primum, in quo ostenditur utrum esset melius anime Pauli esse in corpore quam in paradiso cum Christo sine diuina uisione.

Primo uidenda^a est ueritas articuli, ad quod dicendum, quod dictum articuli per le « melius » uel comparat illos duos status anime, scilicet in carne et cum Christo in paradiso cum precisione respectus ad ultimum finem, que est diuina uisio. Et sic dico quod uidetur melius absolute anime Pauli cum Christo esse in paradiso quam in carne, cum per hoc liberetur^b a penis et laboribus, ueniens ad requiem, iuxta illud *Apocalipsis* xiii²¹³: « Beati mortui etc. » Hoc expresse dicit Bernardus in *Sermone super Psalmo Qui Habitat*²¹⁴: « Felix qui te interim habet consolatorem et adiutorem, ac quam felicior, quem iam eripuisti tantis malis, etc. » Quia ibi clare prosequitur et huius contrarium uidetur falsum.

Vel comparat per le « melius » illos duos status respectu assecutionis ultimi finis, et sic uidetur dictum articuli uerum. Primo quia duorum statuum distinctorum ad finem ultimum ordinatorum certitudinaliter, non tamen attingencium, ille uidetur respectu finis melior per quem potest finis attingi perfectius. Set talis esset status anime in carne, respectu alterius cum Christo, ergo etc. Maior patet, quia ordinata in finem bonitatem sorciuntur ex fine, secundum Philosophum²¹⁵.

Minor patet quoad omnes sui partes. Primo, quod illi duo status sunt distincti, quia unus in carne, alius extra. Secundo, quod quilibet ordinatur et tendit in ultimum finem, [25r] quia primus est meritorius licet distans, secundus certus et appropinquans et audit illud *Apocalipsis* vi²¹⁶: « Sustinete etc. ». Tercio, quod quilibet status de fine ultimo Paulo erat certus, Vnde dicit *Romanis* viii²¹⁷: « Certus sum, quia neque mors, etc., poterit nos separare a caritate Christi », et *secunda ad Thimotheum* iv^c dicit: « De reliquo reposita est michi corona iusticie, quam reddet michi Dominus », ubi dicit *Glosa*²¹⁸:

^a uidenda] uidendum *ms.*

^b liberetur] libenter *ms.*

^c iv] vi *ms.*

²¹³ Apoc. 14, 13.

²¹⁴ BERNARDUS CLARAVALLENSIS, *Sermo super Ps. Qui Habitat*, 16, 3 (*ed. cit.*, 4, 483, 18).

²¹⁵ Cf. ARISTOTELES, *Metaphysica*, 12, 9 (1074a20, *Aristoteles Latinus* 25², 218, 12).

²¹⁶ Apoc. 6, 11 (quoted according to liturgy).

²¹⁷ Rm. 8, 38-39.

²¹⁸ 2 Tim. 4, 8; Cf. *Biblia Latina cum Glossa Ordinaria*, ed. 1617, t. 6, 751C.

«Securum iam fecerat, qui sibi passionem ideo imminere reuelauerat.»

Minor eciam patet, quod per statum anime in carne potest perfectius attingi finis ultimus, quia ille status est solum meriti essentialis, cum secundum omnes tale meritum sit solum suppositorum. Per plura autem merita et perfectiora premia, dicente Augustino super *Iohannem* xiii²¹⁹, «In domo Patris etc.» <quod> multe mansiones diuersas meritorum in una eterna uita significant dignitates. Et Cassiodorus super *Psalmos* v²²⁰, dicit: «In illa patria felici omnes dicuntur participatione^d gloriari, quamuis ineffabili dispensacione pro meritorum qualitate unicuique se uideatur maiestas sancta concedere.»

Ergo sequitur conclusio. Potest confirmari, secundo dato quod status anime in carne non haberet certitudinem, quia cuius finis est melior, ipsum melius, secundum Philosophum. Set ponamus quod aliquis, existens equalis meriti cum Paulo a morte Pauli uiuens usque in diem iudicii, mereatur sicut meruisset Paulus si continue uixisset et nullam de fine habuerit certitudinem nisi spei, anima autem Pauli continue cum Christo fuerit set Deum non uidit; nulli est dubium quin finis et premiatio istius sit maior et pocior in die iudicii, cum sint maiora merita. Ergo, respectu assecucionis finis status eius uidetur esse melior.

Capitulum secundum, in quo ostenditur quomodo debet accipi «Christus» in uerbo Apostoli, dicentis «Cupio dissolui et esse cum Christo etc.».

Et quia articulus uidetur tractari occasione uerbi Apostoli ad *Philippenses* primo²²¹, «Cupio dissolui et esse cum Christo», ideo Ambrosius libro vii super *Lucam*, cap. v²²², causam desiderii sic exponit: «'Peregrinamur a Domino': qui enim non peregrinatur a corpore, peregrinatur a Domino. Multo autem est melius dissolui a corpore et adherere Deo, ut et nos unum simus apud omnipotentem Dominum et unigenitum Dei filium.» Et Augustinus, qualiter ibi Christus debeat intelligi libro *De Vera Innocencia*, cap. ccvi²²³,

^d participatione ed.] preparacione ms.

²¹⁹ Io. 14, 2; AUGUSTINUS, *Tractatus in Io.*, 48, 3 (CCSL 36, 499, 19).

²²⁰ CASSIODORUS, *Expositio in Ps.*, 5 (CCSL, 97, 69, 273).

²²¹ Phil. 1, 23.

²²² AMBROSIVS, *Expositio in Lc.*, 5, 40 (CCSEL 14, 228, 412).

²²³ PROSPERIUS AQUITANUS, *Liber Sententiarum ex Operibus S. Augustini Delibatarum*, 206 (PL 51, 456B).

sic ostendit: « finis fidelium Christus est, ad quem cum peruenerit currentis intencio, non habet quod possit amplius inuenire, set habet in quo debeat permanere. »

Capitulum tercium, in quo ostenditur utrum dictum articulum sit catholicum uel hereticum.

Per hoc ad secundum quod queritur, de catholice et heretico. Cum consideratis articulis et modo loquendi articuli comparatiuo magis uideatur comparacionem facere respectu finis, quam precise illos duos status comparare, uidetur quod articulus non erroneus nec hereticus sit, set catholicus. Quod si alicui appareat quod non sic comparacionem faciat set indifferenter accipiat, in dubio melior pars iudicanda est, iuxta regulam in secundo articulo supra datam. Et sic de quinto.

ARTICVLVS SEXTVS

Sequitur in litera sextus articulus: utrum catholicum an hereticum, uel erroneum sit dicere quod apostoli, uidentes humanitatem Christi oculo corporali, haberent tantum noticiam fidei in intellectum de ipsa humanitate Christi ²²⁴.

Capitulum primum, in quo ostenditur que uiderunt uel crediderunt apostoli circa humanitatem Christi.

Primo uidenda est ueritas articuli, circa quam dico primo, quod fidem tantum esse in intellectu uerum reputo, dicente Augustino libro *De Vera Innocencia*, cap. cccliⁱⁱⁱ ²²⁵: « Fides est credere quod non uides », quod ad intellectum pertinet.

Secundo quantum ad reliquam partem articuli, sciendum quod Augustinus, primo *De Trinitate*, cap. x ²²⁶, dicit: « Cognita regula intelligendarum Scripturarum de filio Dei, ut distinguamus quid in eis sonet per formam Dei, in qua equalis est Patri, et quid secundum formam serui, secundum quam minor est Patre, non conturbabimur tanquam contrariis ac repugnantibus inter se Sanctorum Librorum sentenciis. » Ergo distinguamus quod in Scripturis [25v] sonat secundum formam Dei et quod secundum formam serui, quia sequitur cap. xii ²²⁷: « Quid propter quid, et quid secundum quid

²²⁴ DURANDUS, *Libellus* (ed. cit. 429, 303).

²²⁵ PROSPERIUS AQUITANUS, *Liber Sententiarum ex Operibus S. Augustini Delibatarum*, 354 (PL 51, 484A).

²²⁶ AUGUSTINUS, *De Trinitate*, 1, 11 (CCSL 50, 60, 1).

²²⁷ AUGUSTINUS, *De Trinitate*, 1, 13 (CCSL 50, 69, 8).

dicatur, prudens et diligens et pius lector intelligit.» Hoc uidetur necesse in hoc articulo, quia, cum articulus loquatur de Christi humanitate, le «Christi» potest accipi dupliciter.

Vno modo materialiter, et sic dico quod est falsum dicere quod apostoli de humanitate Christi non haberent nisi noticiam fidei, quia negaretur experimentalis et sensitua cognitio humanitatis eius, contra Scripturam, *Iohannis* xxi^e 228: «Scientes quia Dominus est» et *prima Iohannis* primo 229: «quod uidimus et audiimus etc.» Sic enim materialiter accipiendo le «Christi», est sensus quod cuiuscumque suppositi esset illa humanitas, humani uel diuini, creati uel increati, non cognoscebatur nisi fide; quod falsum est.

Secundo modo potest accipi formaliter, et tunc in ui reduplicacionis. Et erit sensus in quo et in quantum Christi^f humanitatis diuino supposito innititur. Et sic ui reduplicacionis accipi debere et formaliter non uidetur dubium, cum absolute le «Christi» ponatur, et non sit addicio terminum determinans, ut teneatur materialiter. Immo, cum dicatur «humanitas Christi» et eius humanitas non sit Christus, set Christus est diuinum suppositum habens humanitatem, non uidetur dubium quin in proposito teneatur formaliter.

Et sic dico quod uidetur uerum dictum articuli, quia certum est quod sola fide credebant illam humanitatem unitam diuino supposito. Dicit enim Hugo, libro *Sentenciarum*, cap. ii 230: «Ad hoc sic queri potest, si Petrus habuit fidem passionis, quam oculis suis uidit, cum fides non sit apparencium. Ad quod dici potest, quod non fidem, set agnicionem habuit, nisi ut solet abusive dici 'credo oculis meis'. Set in hoc quod uidit, nullum meritum habet si credidit, set in hoc quod illum credebat Deum esse, quem uidebat in ligno pendere.» Fides itaque, que est ad edificacionem, de non apparentibus est. Item Augustinus *super Iohannem*, *Omelia* xiiii 231, loquens apostolis, dicit: «Regem uestrum inter homines uidistis. Latebat aliquid in illa carne, quam oculis carnis uidere potuistis. Quid latebat? 'Psallite intelligenter'. Quia 'uerbum caro factum', reddite sonum carni, reddite Deo^g mentis obtutum^h.» Item super

^e xxi] xx *ms.*

^f in quo et in quantum Christi] in quantum Christi in quo et in quantum *ms.*

^g Deo *ed.*] Deum *ms.*

^h obtutum *ed.*] obtuitum *ms.*

228 Io. 21, 12.

229 1 Io. 1, 3.

230 HUGO DE ST.-VICTORE, *Summa Sententiarum*, 1, 2 (PL 176, 45A).

231 AUGUSTINUS, *Tractatus in Io.*, 13, 2 (CCSL 36, 131, 35).

primam Canonicam Iohannis, cap. primo²³², super illa « Quod uidimus etc. »: « Manifestata est ipsa uita in carne, quia in manifestacione posita est, ut res que solo corde uideri potest uideretur et oculis, ut corda sanaret. Solo enim corde uidetur uerbum, caro autem et oculis corporalibus uidetur. Erat unde 'uideremus <carnem>', set non erat unde 'uideremus uerbum':> 'uerbum factum est caro', quam uidere possumus, ut sanaretur in nobis, unde 'uerbum uideremus' ».

Ex forma autem articuli patet, quod le « Christi » sumitur hic formaliter, et significat diuinum suppositum cui erat humana natura coniuncta, cuius cognicio solum habebatur per fidem.

*Capitulum secundum, in quo ostenditur quod dictum articuli eciam sit catholicum*ⁱ.

Ex hiis patet secundum, scilicet quod queritur de catholico et heretico, quia cum magis loquatur in sensu formali, ut uisum est, uidetur non erroneus uel hereticus set catholicus. Si autem loquatur indifferenter, quantum ad utrumque sensum, cum sit multiplex, in dubio magis pie iudicandum est, secundum formam articuli secundi supra data. Et ita de sexto.

ARTICVLVS SEPTIMVS

Sequitur in litera septimus: utrum catholicum an hereticum uel erroneum sit dicere quod habitacio celestis, corporaliter accepta solum, nichil proficiat anime separate²³³.

Capitulum primum, in quo ostenditur quomodo anima separata uel alius spiritus se habet ad locum corporalem.

Primo dicendum est de ueritate articuli, ad quod sciendum quod Thomas, prima parte *Summe*^j, q. lii, art. i²³⁴, dicit sic: « Substantia incorporea sua uirtute contingens rem corpoream^k

ⁱ catholicum] catholica ms.

^j Summe] Sententiarum ms.

^k corpoream ed.] incorpoream ms.

²³² AUGUSTINUS, *Tractatus in Epistolam Iohannis*, 1, 1 (PL 35, 1979); 1 Io. 1, 1.

²³³ DURANDUS, *Libellus* (ed. cit. 430, 334).

²³⁴ THOMAS AQUINAS, *Summa Theologiae*, 1, q. 52, ar. 1, co. (2, 262).

continet ipsam, et non continetur ab ea. Anima enim est in corpore ut continens et non ut contenta.»

Item idem Thomas, iiii *Sententiarum*, di. xlv, q. i, art. i²³⁵, in solucione [26r] iii articuli, dicit sic: «Anima separata directe nichil recipit a locis corporalibus per modum quo corpora recipiunt, que conseruantur a suis locis. Set ipse anime ex hoc quod cognoscunt se talibus locis deputati, sibi gaudium ingerunt uel merorem.»

Et ibidem, art. iii, in solucione iii articuli²³⁶, de illo gaudio ita subdit: «Hoc autem gaudium siue hic dolor de hoc quod talibus locis pontifici, cui datur pro honore ut in cathedra sedeat, non minuitur gloria quando a cathedra recedit, quia, si actu ibi non <sedeat, locus tamen ille sibi deputatus est>.»

Capitulum 2¹, in quo ostenditur quod habitacio celestis corporaliter^m solum accepta nichil proficit anime separate.

Per hoc patet ueritas articuli: quod habitacio celestis solum corporaliter accepta nichil <proficit> anime separate. Profectus enim non est a loco solum corporaliter accepto, set ex gaudio aliunde procedente, ut dictum est. Derisibile autem et in philosophia ridiculosum uidetur, ymaginari animas a corpore separatas super celum empireum habitare corporaliter, cum spiritus illocales sint et ibi corporaliter non sit locus, et Boecius dicat libro *De Ebdomadibus*²³⁷ comunem animi conceptionem apud sapientes esse, incorporalia in loco non esse, et Philosophus in iiii *Phisicorum*²³⁸ dicat quod «non omne quod est in loco est, set mobile corpus», que intelligendaⁿ sunt nos esse in loco corporaliter.

Ad hoc uidetur esse illud Augustini *De Cognicione Vere Vite*²³⁹, ubi dicit sic: «Sancte^o anime corpore solute non loco mouentur, nec in aliquem corporeum locum ducuntur ut inde Deum contem-

¹ 2] 3 ms.

^m corporaliter] corporaperater ms.

ⁿ corpus, que intelligenda] corpusque intelligenda ms.

^o Sancte] Sane ms. ed.

²³⁵ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 4, di. 45, q. 1, ar. 1a, ra. 3 (1, 651).

²³⁶ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 4, di. 45, q. 1, ar. 1c, ra. 3 (1, 651).

²³⁷ BOETHIUS, *Opuscula Sacra* 3 (H.F. STEWART and E.K. RAND ed., "Loeb Classical Library" 74, 40, 23).

²³⁸ ARISTOTELES, *Physica*, 4, 4 (212b29, *Aristoteles Latinus* 71.2, 152, 15).

²³⁹ PS.-AUGUSTINUS (HONORIUS AUGUSTODUNENSIS), *De Cognicione Verae Vitae*, 44 (PL 40, 1029).

plentur; set mox a carne separate, angelis uel sanctis associantur et regno celorum etc.» Et infra: « Friuolum uidetur, si ^p anime illocales de hoc mundo extra firmamentum duci asserantur, quasi ^q ibi sit pulcrius, uel magis ibi sit Deus etc. »

Patet igitur ueritas articuli, scilicet habitationem celestem corporaliter acceptam solum nichil proficere anime separate, cum le « solum » formaliter reduplicet respectu termini « corporaliter ». Immo subtiliter intuenti magis uidetur anime imperfectionem qua a Deo deficit ostendere, ut, cum non possit esse ubique ut Deus, sit indeterminato loco diffinitue.

Capitulum 3, in quo ostenditur quod dictum articuli est catholicum.

Ex hiis igitur patet, quod querit articulus de catholico etc., quia ex forma sua apparet non erroneus nec hereticus, set philosophicus et catholicus. Et ita de septimo.

ARTICVLVS OCTAVVS

Sequitur in litera octauus: utrum catholicum an hereticum, uel erroneum sit dicere quod anima separata non delectatur in puris corporalibus, eo quod est spiritus²⁴⁰.

Capitulum primum, in quo ostenditur quod anima separata potest in rebus corporalibus delectari.

Primo uidenda est ueritas articuli, ad quam sciendum, quod Thomas in prima parte *Summe*, q. lxxvii^r, articulo ultimo²⁴¹, et in pluribus aliis locis, dicit quod potencie sensitue non remanent in anima separata, nisi in uirtute et radice. Et eodem modo nec actus ipsarum, quia in composito sunt, sicut in subiecto, quo corrupto accidentia in eo existencia necesse est corrumpi. Et idem^s habetur

^p si *ed.*] set *ms.*

^q quasi *ed.*] quas *ms.*

^r lxxvii] lxxviii *ms.*

^s idem] idem ab *ms.*

²⁴⁰ DURANDUS, *Libellus* (*ed. cit.*, 430, 335).

²⁴¹ THOMAS AQUINAS, *Summa Theologiae*, 1, q. 77, ar. 8, co. (2, 279).

ab Augustinus, *De Ecclesiasticis Dogmatibus*²⁴², quo supposito articulus iste seipsum soluit, et quartum suprapositum exponit.

Cum enim hic reddatur ratio quia anima separata non delectatur in puris corporalibus, eo quod est spiritus, hec ratio non excludit ex ui sermonis delectacionem spiritui conuenientem, qualis est delectacio sequens cognicionem intellectiuam, que anime separate de puris corporalibus esse potest, ut patet per Thomam, prima parte *Summe*, q. lxxxix, articulo quinto et sexto²⁴³. Excludit autem delectacionem spiritui separato non conuenientem, que scilicet sequitur apprehensionem sensitiuam, et que est secundum sensum. Que cum in anima separata esse non possit, articulus de ea loquens ex ui sermonis uerus uidetur.

Capitulum secundum, in quo ostenditur quod dictum articuli est catholicum.

Per hoc patet secundum, quod articulus non est erroneus nec hereticus, set uerus et catholicus, magis tamen philosophicus. Si quis tamen dicat articulum de utraque [26v] delectacione loqui, secundum formam datam in secundo articulo pro parte magis pia in dubio iudicandum. Et ita de octauo.

ARTICVLVS NONVS

Sequitur in litera nonus: utrum catholicum an hereticum, uel erroneum sit dicere quod Deus remunerat animam statim post mortem uel punit eam quantum capax est²⁴⁴.

Capitulum primum, in quo ostenditur quod anime statim post mortem corporalem puniuntur uel premiantur.

Primo uidenda est ueritas articuli, circa quam uidenda sunt duo. Primo utrum post mortem Deus statim animam puniat^t uel premiet. Ad quod sciendum quod Thomas, iiii *Sententiarum*, di. xlv, art. ii²⁴⁵, dicit sic: «Sicut corpus per grauitatem uel leuitatem

^t puniat] punit *ms.*

²⁴² Ps.-AUGUSTINUS (GENNADIUS MARSILIENSIS), *De Ecclesiasticis Dogmatibus*, 19 (CH 1, 340).

²⁴³ THOMAS AQUINAS, *Summa Theologiae*, 1, q. 89, ar. 5/6 (2, 317).

²⁴⁴ DURANDUS, *Libellus* (ed. cit., 431, 364).

²⁴⁵ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 4, di. 45, q. 1, ar. 1b, co. (1, 651).

statim fertur in locum suum nisi impediatur, sic anime statim soluto uinculo carnis premium consequuntur uel penam.» Et hoc idem diffus probat in *Summa contra Gentiles*, libro iii, cap. xc²⁴⁶, et idem diffuse in libro *De Rationibus Fidei*, cap. ix²⁴⁷. Idem in libro *De Sacramentis Ecclesie et Articulis Fidei*²⁴⁸. Idem dicit Innocencius iii, cap. *Cum Marthe, Extra De Celebracione Missarum*^{u 249}.

Idem Bernardus *super Psalmo Qui Habitat Sermone* viii^{v 250}: «Vt quorundam peccata, sic et quorundam studia bona manifesta sunt precedencia ad iudicium, ut illi quidem non expectantes sententiam proprio statim pondere criminum in tartara deiciantur, isti uero e regione paratas^w sibi sedes tota libertate spiritus sine ulla cunctacione conscendant.»

Idem probat Gregorius in *Omelia*²⁵¹ super illo «Hoc est preceptum meum, etc.»; «quod» inquit «a morte fructus incipiat propheta testatur: 'cum dederit dilectis suis sompnum', hoc^x est: hereditas.»

Item Augustinus in *Sermone contra Vanitatem Mundi*²⁵²: «Scitote quia, cum anima a corpore euellitur, statis aut in paradiso pro bonis meritis collocatur, aut certe pro peccatis in inferni tartara precipitatur.»

Item Crisostomus, *super Psalmos* vi²⁵³: «Merito hic sibi festinat dimitti, quia post lucis occasum, non restat nisi sola retribucio meritorum.» Item *super Psalmos* xxxvi²⁵⁴: «'Sunt reliquie homini pacifico'; quando spes eius Domini remuneratione peragitur. Reliquum enim est ut post hanc uitam eterne beatitudinis premia consequantur.»

^u cap. *Cum Marthe, Extra De Celebracione Missarum*] in libro *De Articulis Fidei et Sacramentis Ecclesie ms.*

^v viii] vii *ms.*

^w paratas] parata *ms.*

^x hoc *ed.*] hec *ms.*

²⁴⁶ THOMAS AQUINAS, *Summa Contra Gentiles*, 1b. 4, cp. 90 n. 1 (2, 150).

²⁴⁷ THOMAS AQUINAS, *De Rationibus Fidei*, cp. 9 (3, 512).

²⁴⁸ THOMAS AQUINAS, *De Articulis Fidei*, ps. 1 (3, 635, c. 1).

²⁴⁹ *Extra*, 3, 41, 6 (2, 639).

²⁵⁰ BERNARDUS CLARAVALLENSIS, *Sermo super Ps. Qui Habitat* 8, 12 (*ed. cit.*, 4, 434, 24).

²⁵¹ GREGORIUS MAGNUS, *Homelie in Evangelia*, 2, 27, 5 (PL 76, 1207D); Io. 15, 12.

²⁵² Ps.-AUGUSTINUS (ELIGIUS NOVIOMENSIS), *Sermo de Vanitate Saeculi* (PL 40, 1184).

²⁵³ CASSIODORUS, *Expositio in Ps.*, 6 (CCSL 97, 75, 191).

²⁵⁴ CASSIODORUS, *Expositio in Ps.*, 36 (CCSEL, 97, 341, 681); Ps. 36, 37.

Ad hoc uideretur sufficere solum dictum Christi, *Luce* xvi cap.²⁵⁵: « Mortuus est Lazarus et portatus est ab angelis in sinum Abrahe; mortuus est diues et sepultus in inferno », et dictum est ei: « Nunc hic consolatur, tu uero cruciaris. » Quod pertractans Ambrosius, primo *De Officiis*²⁵⁶, eandem sententiam tenet.

Quod autem quoad sanctos, si est aliquid impediens, statim post mortem purgetur, docet Augustinus in *Sermone de Purgatorio*²⁵⁷ et Bernardus ostendit in *Sermone de Quinque Regionibus*²⁵⁸, et Thomas libris preallegatis, et ritus Ecclesie, statim post mortem orationes suffragia et sacrificia offerens pro eisdem ut a penis soluantur, et Scriptura, ii *Machabeorum* xii²⁵⁹: « Iudas collacione facta, etc. ». Sequitur: « Sancta ergo et salubris est cogitacio, pro defunctis exorare ut a penis soluantur. »

Ex hiis concludi uidetur uera prima pars articuli, quod anima post mortem statim punitur uel premiatur.

Capitulum secundum, in quo ostenditur utrum statim post mortem premietur uel puniatur quantum capax est.

Secundo uidendum est utrum statim post mortem puniatur uel premietur quantum capax est. Et hic distingo, quia uel articulus loquitur simpliciter et absolute quoad animam et quoad premiantis et punientis absolutam potenciam; et sic uidetur michi quod citra animam Christi, cui non est datus spiritus ad mensuram, ut dicitur *Iohannis* iii, non est anima in celo cui Deus non posset plus conferre de gloria, non solum accidentali set etiam essentiali. Vnde Augustinus *Omelia* xv *super Iohannem*²⁶⁰, exponens illud *Iohannis* iii, « Non dat Deus spiritum ad mensuram », dicit sic: « Quid est hoc? 'non enim ad mensuram dat Deus spiritum.' Inuenimus quia ad mensuram dat Deus spiritum — audi apostolum dicentem 'secundum mensuram donacionis Christi' — hominibus ad mensuram dat, unigenito Filio non dat ad mensuram. » Et post aliquam deductionem infra ita concludit: « Ergo hominibus [27r] ad mensuram datur. Set Christus, qui dat, non ad mensuram acci-

v hoc ed.] homo ms.

²⁵⁵ Lc. 16, 22 and 25.

²⁵⁶ AMBROSIIUS, *De Officiis Clericorum*, 1, 9, R.O. GILBERT ed., Lipsiae 1839 ("Bibliotheca Patrum Ecclesiasticorum Latinorum Selecta", 8), 35.

²⁵⁷ Ps.-AUGUSTINUS (CAESARIUS ARELATENSIS), *Sermo App.* 104 (CCSL 104, 724-729).

²⁵⁸ BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Sermo de Diversis*, 42, 5 (ed. cit., 6A, 259).

²⁵⁹ 2 Mcc. 12, 43 and 46.

²⁶⁰ AUGUSTINUS, *Tractatus in Io.* 14 (CCSL 36, 148, 12-32), Io. 3, 34.

pit. » Et de facto tenet concorditer omnis opinio, quod post iudicium quolibet anima accidentalem gloriam maiorem habebit, dicente *Glosa Hebreis* xi²⁶¹, quod « ex comuni gaudio omnium, fiet maius singulorum. » Et idem dicit Thomas, iiii *Sententiarum*, di. xlix, q. iiii, articulo primo²⁶². Et hoc modo articulus esset falsus.

Set non uidetur, quia loquentes de punitione animarum communiter non loquuntur quantum potest Deus punire uel premiare secundum suam absolutam potenciam, que infinita est; nec secundum potenciam obedienciam anime, secundum quam eciam quolibet anima esset assumptibilis a diuino supposito, ut docet Thomas ultima parte *Summe*, q. iii, art. vii.²⁶³

Si uero articulus loquatur de capacitatem non simpliciter, set quantum ad dispositionem inexistentem anime per propria merita uel demerita; et quantum ad potenciam Dei ordinatam respectu sue iusticie et misericordie — quantum ad statum illum qualiter uidetur loqui articulus: sic enim communiter loquuntur homines de penis et premiis, quia non legi nec Scripturam Sacram nec sanctos nec doctores docere, quantum Deus potest de absoluta potencia punire animas uel premiare —, sic uidetur uerus articulus. Quod sic patet: non plus Deus subtrahit causalitatem suam in pertinentibus ad statum gracie, iusticie et misericordie, quam nature; cum sit misericors et miserator et iustus Dominus, immo « miseraciones eius super omnia opera eius », in *Psalmo* ²⁶⁴. Set in operibus nature, omni impedimento cessante, materia ultimate disposita, Deus infundit corpori formam, scilicet animam rationalem. Ergo multo forcius anime post mortem iuxta sue condicionis capacitatem premium largitur uel punicionem. Si igitur in detestanda fornicacione aut in adulterio scelerato aut in incestu facinorosissimo, Deus secundum ordinem nature statim infundit rationalem animam embrioni disposito, numquid multo plus Deus secundum ordinem sue iusticie sceleratissimis animabus peccatorum et sanctissimis animabus martirum et aliorum non reddet penam uel^z premium, iuxta meritum et demeritum et condicionem sui status immediate post mortem? Certe uidetur non solum per dicta sanctorum allegata in principio articuli, set <et> per dicta illorum, qui uerbum Innocencii

^z uel] in *ms.*

²⁶¹ Hebr. 11, 34; *Biblia Latina cum Glossa Ordinaria*, ed. 1617, t. 6, 937 (interlin.).

²⁶² THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 4, di. 49, q. 1, ar. 4a, co. (1, 683).

²⁶³ THOMAS AQUINAS, *Summa Theologiae*, 4, q. 3, ar. 7, co. (2, 775).

²⁶⁴ Ps. 144, 9.

iii, cap. *Cum Marthe, Extra De Celebracione Missarum*²⁶⁵ « Cum sint perfecte beati », exponunt quod sunt beati perfecte perfectione debita illi statui. Et sic patet ueritas tocius articuli.

Capitulum 3, in quo ostenditur quomodo dictum articuli est catholicum.

Ex hiis patet, cum^a articulus magis uideatur loqui de capacitate secundum illum statum quam de capacitate absoluta, quid dicendum est ad secundum quod^b queritur, de catholico etc., quia uidetur dicendum quod articulus non est hereticus nec erroneus, set catholicus. Si quis tamen uelit quod eciam potest de capacitate absoluta intelligi, quia tunc dictum est multiplex, iuxta doctrina secundi articuli in dubio magis pia pars debet interpretari. Et hec de nono.

ARTICVLVS DECIMVS

Sequitur in litera decimus: utrum catholicum an hereticum, uel erroneum sit dicere quod angeli non desiderent^c prospicere humanitatem Christi²⁶⁶.

Capitulum primum, in quo ostenditur quomodo angeli desiderent^d uidere Christum et eius humanitatem.

Primo uidenda est ueritas articuli, circa quam duo uidenda sunt. Primum utrum angeli desiderent^e uidere humanitatem Christi, secundo quare uel quo fine.

Quantum ad primum sciendum quod desiderium dupliciter accipitur, uno modo pro appetitu rei absentis. Secundum enim Augustinum, sicut amor est rei habite, ita desiderium rei habende. Et sic non uidetur quod angeli desiderent uidere Christi humanitatem quasi eam nondum uiderint, duplici ratione. Primo quia, cum

^a cum] quod *ms.*

^b quod] quo *ms.*

^c desiderent] desiderant *ms.*

^d desiderent] desiderant *ms.*

^e desiderent] desiderant *ms.*

²⁶⁵ *Extra*, 3, 41, 6 (2, 639).

²⁶⁶ DURANDUS, *Libellus* (ed. cit., 442, 680).

angeli semper uideant faciem Patris, *Mathei* xviii²⁶⁷, iuxta Gregorium iiii *Dialogorum*²⁶⁸, qui intus claritatem omnipotentis Dei uident, non est credendum quod sit foris aliquid quod ignorent. Et licet ante [27v] incarnationem non omnes nouerunt quoad omnia ipsa misteria gratie, tamen hodie non est credendum quod non uiderint introeuntem ad Patris dexteram ubi sedet, qui dicebant « Quis est iste rex glorie »²⁶⁹, maxime cum sit eorum capud, dicente Apostolico *ad Coloscenses* ii²⁷⁰: « In eo habitat plenitudo diuinitatis, qui est caput omnis principatus et potestatis » et *Ephesiis* iii²⁷¹: « Vt innotescat principibus et potestatibus in celestibus per ecclesiam multiformis sapientia », et *Ephesiis* i²⁷²: « Constituens illum ad dexteram suam in celestibus supra omnem principatum et potestatem et uirtutem et dominacionem, et ipsum dedit capud supra omnem ecclesiam ».

Alio modo potest accipi desiderium pro amore et complacencia habiti, et gaudio non perdendi. Et sic uidetur accipere Petrus, *prima Catholica cap. primo*²⁷³, siue loquatur quantum ad humanitatem ut quidam uolunt, siue quantum ad diuinitatem, quod uidetur uerius ex serie textus si diligenter inspiciatur; et per Gregorium xviii *Moralium*²⁷⁴ dicentem sic: « Set quia de Deo per primum ecclesie predicatorem dicitur: 'in quem desiderant angeli prospicere' <sunt nonnulli qui nequaquam Deum uidere angelos suspicantur>. Et tamen dictum <per> Veritatis sententiam scimus 'angeli eorum semper uident faciem Patris mei'. Numquid aliud Veritas, aliud predicator insonat Veritatis? Set ne sit in desiderio anxietas^f, desiderantes uident et saciantur; et ne sit in sacietate fastidium, saciati^g et uidere desiderant »; et per Bernardum, libro *De Amore Dei*²⁷⁵, dicentem sic: « Constat illa beata seraphim, que a claritate uisionis tue ardentes interpretantur, tantum desiderare amare te, quantum ab aliquo uel potes amari uel debes; et hoc forsitan est 'in quem desiderant angeli prospicere' ».

^f anxietas *ed.*] anxietatis *ms.*

^g saciati *ed.*] saciari *ms.*

²⁶⁷ Mt. 18, 10.

²⁶⁸ GREGORIUS MAGNUS, *Dialogi*, 4, 34 (SC 265, 116, 49).

²⁶⁹ Ps. 23, 8.

²⁷⁰ Col. 2, 9-10.

²⁷¹ Eph. 3, 10.

²⁷² Eph. 1, 20-21.

²⁷³ 1 Pt. 1, 12.

²⁷⁴ GREGORIUS MAGNUS, *Moralia*, 18, 54 (CCSL 143A, 953, 107-125).

²⁷⁵ Ps.-BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *De Amore Dei* (GUILLELMUS DE S.-THEODORICI, *De Contemplando Deo*), 6, (SC 61B, 76, 12).

Si igitur sic accipiatur desiderium pro complacencia habiti, sic certum est quod desiderant prospicere humanitatem Christi; et quantum ad ea^h in quibus Christi humanitas est angelica natura inferior; et quantum ad illa quibus est superior, ut sunt dona gracie unionis et gracie capitalis et glorie. In uisione enim istorum consistit quedam perfectio intellectus angelici, sicut et in cognitione aliarum rerum, ut pulcre docet Thomas de rebus naturalibus, prima parte *Summe*, q. lvii, articulo primo, et de pertinentibus ad misteria gracie, ibidem articulo ultimo²⁷⁶. Et sic dicere quod angeli non desiderant prospicere humanitatem Christi, uidetur simpliciter falsum.

Capitulum 2, in quo ostenditur quo fine angeli desiderent uidere humanitatem Christi.

Secundo uidendum est quo fine desiderent eam prospicere. Ad quod dicendum quod in uisione solius diuinitatis consistit beatitudo essentialis, ut probat Thomas multum diffuse, *Prima Secunde*, q. iii, articulo ultimo²⁷⁷, et in *Summa contra Gentiles*, libro iii, capitulis xxv et xxvi²⁷⁸, et in *iiii Sententiarum*, di. xlix, in materia de beatitudine, per totamⁱ questionem²⁷⁹, et in pluribus aliis locis.

Et ideo angelus nec Christi humanitatem nec quancumque creaturam ut in quo sit suum essenciale premium desiderat prospicere, set solum Deum, uel Christum in quantum Deus est. Vnde Augustinus libro *De Vera Innocencia*, cap. cxliii²⁸⁰: « Creature rationalis uel intellectualis bonum, quo beata sit, non est nisi Deus: quod ei non ex seipsa est, quia ex nichilo creata est, <set ex illo a quo creata est>. Hoc enim adepto sit beata, qui amisso misera. » Item eodem libro, cap. clxxx²⁸¹: « Beata uita est gaudium de ueritate, que Deus est. » Item libro ii *Ad Inquisitiones Ianuarii*²⁸²: « Requies ubique amatur, set in solo Deo sancta et certa inuenitur. »

^h ea] eam ms.

ⁱ totam] totum ms.

²⁷⁶ THOMAS AQUINAS, *Summa Theologiae*, 1, q. 57, ar. 1, co. and ar. 5, co. (2, 268).

²⁷⁷ THOMAS AQUINAS, *Summa Theologiae*, 2, q. 3, ar. 7, co. (2, 360).

²⁷⁸ THOMAS AQUINAS, *Summa Contra Gentiles*, lb. 3, cp. 25, n. 7 (2, 68).

²⁷⁹ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 4, di. 49, q. 1, ar. 2 (1, 683).

²⁸⁰ PROSPERIUS AQUITANUS, *Liber Sententiarum ex Operibus S. Augustini Delibatarum*, 143 (PL 51, 446C).

²⁸¹ PROSPERIUS AQUITANUS, *Liber Sententiarum ex Operibus S. Augustini Delibatarum*, 180 (PL 51, 453A).

²⁸² AUGUSTINUS, *Epistola* 55 (CSEL 34, 193, 20).

Et primo *Confessionum*²⁸³: « Fecisti nos Domine ad te, et inquietum est cor nostrum donec requiescat in te. »

Set in humanitate Christi sunt bona plurima in quorum uisione angelorum et sanctorum secundaria^j et accidentalis gloria consistit. Vnde Thomas, ultimo *Quolibet*, questione ultima²⁸⁴, dicit sic: « Vnusquisque prius considerat <illud quod est ratio alicuius, quam id cuius ratio est; sicut artifex prius considerat> regulam operis quam secundum regulam operetur. Beati autem Deo adeo [28r] sunt coniuncti, ut ipse sit eis ratio cuiuslibet cognicionis et operacionis^k. Aliter enim actus beatitudinis per alias cogniciones <et operaciones sanctorum> impediretur: et ideo illud ad quod primo beati accedunt est ipse Deus; et ipsum habent medium cuiuslibet cognicionis et regulam cuiuslibet operacionis. Et sic per prius contemplantur diuinitatem, quam eius humanitatem. In utraque tamen contemplacione delectationem inueniunt. Vnde dicitur *Iohannis* x: 'ingredientur', scilicet beati ad contemplandam diuinitatem Christi, 'et egredientur', ad contemplandam^l eius humanitatem, 'et utrobique pascua inueniunt', id est delectacionem, ut exponitur in libro *De Spiritu et Anima*. » Hec Thomas. Eundem autem egressum exponit eodem modo Augustinus, xx *De Ciuitate Dei*, cap. xxii²⁸⁵.

Ex hiis breuiter concludo ueritatem articuli, quia si loquatur de desiderio tanquam rei non habite, sic non desiderant; et est sic uerus articulus quia non desiderant tanquam non habeant. Si autem loquatur de desiderio respectu accidentalis premii: sic articulus est falsus. Si autem loquatur de desiderio tanquam complacencia^m habiti uel eciam habendi: sic falsum est, quia non desiderent. Si autem loquatur respectu premii essentialis: sic uerum est quod non desiderant humanitatem Christi respicere, ad quod facit illud Augustini *De Ecclesiasticis Dogmatibus*, cap. v²⁸⁶: « Homousyon Deo et homini, unus Filius, manens Deus in homine suo in gloria Patris, desiderabilis uideri ab angelis, sicut Pater et Spiritus adoratur ab angelis et ab omni creatura, non homo preter Deum uel Christus cum Deo, sicut Nestorius blasfemat, set homo in Deo et in homine Deus. »

^j secundaria] secundario ms.

^k operacionis ed.] operis ms.

^l contemplandam ed.] contemplandum ms.

^m complacencia] complacencie ms.

²⁸³ AUGUSTINUS, *Confessiones*, 1, 1 (CCSL 27, 1, 7).

²⁸⁴ THOMAS AQUINAS, *Quaestiones Quodlibetales*, 8, q. 9, ar. 2, co. (3, 488).

²⁸⁵ AUGUSTINUS, *De Ciuitate Dei*, 20, 22 (CCSL 48, 740, 1).

²⁸⁶ Ps.-AUGUSTINUS (GENNADIUS MARSILIENSIS), *De Ecclesiasticis Dogmatibus*, 5 (CH 1, 337).

Capitulum 3, in quo ostenditur <quod> articulus est catholicus.

Ex hiis patet secundum quod queritur, de catholico et heretico, quia si loquatur primo modo — quod non uidetur — et si fiat relatio ad precedentem, sic falsus est, et ex parte rei dicte materialiter reduceretur in errorem et heresim. Si autem loquatur in secundo sensu, sic uerus est et catholicus. Et si dubitatur quid articulus intelligat, cum in sensu sit multiplex, iuxta doctrinam secundi articuli in dubio pars pia iudicandaⁿ est. Et ita de decimo.

ARTICVLVS VNDECIMVS

Sequitur in litera undecimus: utrum catholicum an hereticum, uel erroneum sit dicere quod angelus uel anima non desiderat aliquod inferius se²⁸⁷.

Capitulum 1, in quo ostenditur quomodo angelus uel anima separata desiderat aliquid inferius se.

Primo uidenda est ueritas articuli, que iam patet per responsionem ad precedentem, quia si loquamur respectu premii essentialis nichil desiderat inferius se.

Vnde Augustinus, libro *De Contemplacione Anime ad Deum*, cap. xiii²⁸⁸, loquens Deo, dicit: «Omnia sunt tenebre, omnia mala, quia nichil bonum sine te, <solo et summo bono. Hoc confiteor, hoc scio, Domine Deus meus, quia ubicumque sum sine te, male est michi preter te,> non solum extra^o me, set eciam in^p me, quia omnis copia que Deus meus non est, michi egestas est. Saciabor tamen cum apparuerit gloria tua.»

Item xiii *Confessionum*, cap. viii²⁸⁹, loquens <de> angelis, dicit: «Satis ostendis quam magnam rationalem creaturam feceris, cui nullo modo sufficit ad beatam requiem, quicquid te minus est; ac per hoc nec ipsa sibi.» Sequitur infra: «Hoc tantum scio, quia male est michi preter te, non solum extra me, set <et> in me ipso; et omnis michi copia que Deus meus non est, egestas est.» Item

ⁿ iudicanda] iudicandum *ms.*

^o extra *ed.*] ex *ms.*

^p in *ed.*] intra *ms.*

²⁸⁷ DURANDUS, *Libellus* (*ed. cit.*, 442, 679).

²⁸⁸ PS.-AUGUSTINUS, *Soliloquia*, 13 (PL 40, 874).

²⁸⁹ AUGUSTINUS, *Confessiones*, 13, 8 (CCSL 27, 246, 9 and 17).

super *Psalmos* lxxxv²⁹⁰, dicit sic: « Quicquid nobis adest preter Deum nostrum, non est dulce. Nolumus omnia que dedit, si non det seipsum, qui^a omnia dedit. » Et ex hiis uidetur articulus iste connexus precedenti et in isto sensu uerus.

Si autem loquatur de desiderio respectu premii accidentalis, uel noticie naturalis, nullum est dubium quin desiderent inferiora se, eciam respectu premii accidentalis, non solum habita set <et> habenda; quia gaudium est angelis — et idem de animabus sanctis — super uno peccatore penitenciam agente, *Luce* xv²⁹¹. Et ideo salutem futuram hominum saluandorum desiderant et anime pro die resurrectionis gloriam corporum [28v] propriorum. Et in isto sensu dicere uidetur falsum et materialiter ex parte dicti erroneum et hereticum quod non desiderent aliquid inferius se.

Capitulum 2, in quo ostenditur quomodo articulus est catholicus.

Per hoc patet secundo quid dicendum de catholico et heretico, quia cum articulus in sensu sit multiplex et non appareat loquens magis in intellectu falso quam uero, iuxta doctrinam in secundo articulo datam in dubio pars benignior iudicanda est. Et hec de undecimo.

ARTICVLVS DVODECIMVS

Sequitur in litera duodecimus: utrum catholicum an hereticum uel erroneum sit dicere quod anime sancte nolunt habere modo set in die iudicii gloriam corporis²⁹².

Capitulum primum, in quo ostenditur utrum anime beatorum uelint pro modo gloriam sui corporis.

Primo uidenda est ueritas articuli, ubi notandam quod Thomas iiii *Sententiarum*, di. xlix, q. iiii, de beatitudine, articulo secundo, in solutione iiii articuli²⁹³, dicit sic: « In beatis erit perfecta

^a qui *ed.*] quia *ms.*

²⁹⁰ AUGUSTINUS, *Enarrationes in Ps.*, 85, 11 (CCSL 39, 1185, 37).

²⁹¹ Lc. 15, 10.

²⁹² THOMAS WALEYS, *Sermo* (ed. KAEPPPEL, *Le procès*, 101, 12).

²⁹³ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 4, di. 49, q. 1, ar. 4b, ra. 3 (1, 683).

caritas: unde ibi quilibet plus diligit Deum quam seipsum, et ideo magis uolet id quod est conueniencius Deo quam id quod esset melius ei.» Item ibidem, di. xlv, q. i, de oracionibus sanctorum, in solucone iii articuli²⁹⁴, dicit sic: «Anime sanctorum habent uoluntatem plenarie conformem diuine uoluntati in uolito.» Et ibidem²⁹⁵, q. iii, in solucone quinti articuli, dicit sic: «Sancti uel angeli non uolunt, nisi quod in diuina uoluntate conspiciunt.» Item Innocencius tercius, in *Sermone de Vno Martire* «Posuisti etc.»²⁹⁶, dicit, quod anime beate «adeo diuine uoluntati inherent per caritatem, ut nichil omnino uelint, nisi quod Deum uelle cognoscunt.»

Ex quibus patet quod, etsi melius esset animabus nunc habere gloriam corporis, tamen^r, quia secundum diuinam uoluntatem conueniencius est ut non habeant usque ad diem iudicii, nolunt habere pro modo, licet nunc uelint pro tunc.

Capitulum secundum, in quo ostenditur quod si beati aliquid appeterent quod habere non possunt, non tamen beati sint perfecte.

Hec ueritas^s confirmatur, quia si appeterent et non haberent, penam sustinerent, ut uidentur dicere auctoritates sequentes. Dicit enim Augustinus *De Moribus Ecclesie*²⁹⁷: «Beatus ut estimo neque ille dici potest, qui non <habet quod> amat qualecumque sit, etc.» Sequitur: «nam qui^t appetit quod adipisci non potest, cruciatur.» Item Anselmus, libro *De Similitudinibus*²⁹⁸: «In quo alicui quod cupit deest, quod in eo miser sit necesse est.» Absit autem ut in paradysum introducamus penam uel miseriam. Dicit enim Bernardus, libro *De Amore Dei*²⁹⁹: «Qui desiderat quod assequi non potest, miser est; assequitur ergo quod desiderat, quisquis ibi aliquid assequi desiderat.»

^r tamen] unde ms.

^s ueritas] uitas ms.

^t qui ed.] que ms.

²⁹⁴ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 4, di. 45, q. 3, ar. 1, ra. 3 (1, 658).

²⁹⁵ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 4, di. 45, q. 3, ar. 3, ra. 5 (1, 659).

²⁹⁶ INNOCENTIUS III, *Sermo in Communi de Uno Martyre*, 5 (PL 217, 617A).

²⁹⁷ AUGUSTINUS, *De Moribus Ecclesiae*, 3 (PL 32, 1312).

²⁹⁸ PS.-ANSELMUS CANTUARIENSIS, *De S. Anselmi Similitudinibus* (PL 159, 639C).

²⁹⁹ PS.-BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *De Amore Dei* (GUILLELMUS DE S.-THEODORICI, *De Contemplando Deo*), 6, (SC 61B, 78, 25).

Ergo uerum uidetur quod, licet anime beate gloriam corporis nunc uelint pro tunc, nolunt modo tamen pro nunc; quia quicquid uolunt, dicuntur habere nunc de hiis que uolunt pro nunc.

Quod probatur per Augustinum, *De Vera Innocencia*, cap. xlii³⁰⁰, ubi dicit: « Omnes beati habent quod uolunt, quamuis non omnes qui habent quod uolunt <continuo sint beati; continuo autem sunt miseri qui uel non habent quod uolunt> uel illud habent quod non recte uolunt. » Item ibidem cap. cccxi³⁰¹: « Iustorum desideriorum sacietati^u tunc nichil deerit, quando Deus omnia in illis omnibus erit. Ad quam beatitudinem hii perueniunt, qui huic seculo ante separacionem anime a carne moriuntur. » Iterum Augustinus *De Gratia Noui Testamenti*³⁰², dicit quod beati angeli et anime quod cognoscunt in Dei uoluntate esse uolunt et ipsi adeo enim superne uoluntati additi sunt, ut nichil preter uoluntatem eius queant uelle. Item Anselmus in *Sermone de Beato Stephano*³⁰³ dicit ei sic: « Quicquid non uis procul abest, quicquid uis ad uotum adest. »

Capitulum tercium, quomodo uidentur desiderare quod non assecuntur anime beate et horum debitus intellectus.

Quod autem pro nunc non sollicitentur aut curent de resurrectione corporis gloriosi, expresse dicit Augustinus libro *De Utilitate Credendi*³⁰⁴. « Anime » inquit « causa omnis religio. [29r] Nam corporis natura quoquomodo se habeat, nullam curam aut sollicitudinem incurrit ei, presertim post mortem cum anima tenuerit quo beata sit. »

Item Cassiodorus *super Psalmos* xxxvi³⁰⁵, loquens de celesti Ierusalem, dicit sic: « Ciuitas que semper beatorum suauitate repleta est, ubi omnes habitatores non mercibus degunt, set diuina delectacione pascuntur. Non ibi quisquam laborat ut uiuat, set totum quietus accipiet, quod beatus animus concupiscit. <Ibi oculus cordis esurie beata saginatur, ibi> solo uisu anima reficitur, quando quic-

^u sacietati ed.] saciati ms.

³⁰⁰ PROSPERIUS AQUITANUS, *Liber Sententiarum ex Operibus S. Augustini Delibatarum*, 62 (PL 51, 436C).

³⁰¹ PROSPERIUS AQUITANUS, *Liber Sententiarum ex Operibus S. Augustini Delibatarum*, 362 (PL 51, 485C).

³⁰² AUGUSTINUS, *Liber de Gratia Novi Testamenti seu Epistola 140* (CSEL 44, 215).

³⁰³ ANSELMUS CANTUARIENSIS, *Oratio*, 13 (ed. cit., 3, 54, 114).

³⁰⁴ AUGUSTINUS, *De Utilitate Credendi*, 14 (CSEL 25, 19, 19).

³⁰⁵ CASSIODORUS, *Expositio in Ps.*, 36 (CCSL 97, 329, 217).

quid ad eius pertinet desiderium, dominici uultus contemplacione prestatur.»

Legenti autem Gregorium ii *Moralium* ³⁰⁶ super illo uerbo *Iob* i: «Dixit Dominus ad Sathan», articulus non uidetur dubius. Ibi enim exponit illum clamorem animarum *Apocalipse* vi ³⁰⁷: «Vsquequo Domine etc.», propter quem forte crederet aliquis quod nunc gloriam corporis uellent ³⁰⁸, et dicit sic: «Cum sanctorum anime ita in interni secreti synu Deo inhereant ut inherendo requiescant, quomodo dicuntur petere, quas ab interna uoluntate constat nullatenus discrepare? Quomodo dicuntur petere, quas et uoluntatem Dei certum est et ea que futura sunt non ignorare? Set in ipso posite ab ipso aliquid petere dicuntur, non quod quicquam desiderent quod ab eius quem cernunt uoluntate discordent etc.» Item vi *Moralium* ³⁰⁹ dicit sic: «<Qui>, quod suspicari fas non est, qualitatem sibi percepte felicitatis imminuunt, si^v in regno positi uolunt quod adimplere nequaquam possunt.»

Quod autem predictus clamor isti sentencie non obuiet, ostendit^w Augustinus, exponens libro *De Quolibet Noui et Veteri Testamenti*, q. lxviii ³¹⁰: «Sic anime occisorum clamant uindicari se postulantes, sicut sanguis Abel clamat de terra. Cause ergo sunt que clamare dicuntur, cum loqui non possint. Sanguis enim effusus quid aliud nisi uindicari se postulat, clamans non uoce set ratione. Nam et opus opificem laudare dicitur, per hoc ipsum quod uidentem se oblectat. Non enim tam impacientes sunt sancti, ut urgeant fieri, quod sciunt tempore prefinito futurum, quod nec anticipari potest nec differri.»

Ad istud propositum facit illud Innocencii tercii, cap. *Cum Marthe, Extra De Celebracione Missarum* ³¹¹, si tamen ibi assertiue loquatur ³¹²: «cum sint perfecte beati, omnia eis ad uota succedunt.» Et sic patet quod uerus est articulus.

^v si *ed.*] set *ms.*

^w ostendit] ondit *ms.*

³⁰⁶ GREGORIUS MAGNUS, *Moralia*, 2, 7 (CCSEL 143, 66, 81); *Iob* 1, 12.

³⁰⁷ *Apoc.* 6, 10.

³⁰⁸ Cf. DYKMANS, *Les sermons*, 112, 17.

³⁰⁹ GREGORIUS MAGNUS, *Moralia*, 6, 30 (CCSL 143, 319, 46).

³¹⁰ PS.-AUGUSTINUS (AMBROSIASTER), *Liber Quaestionum Veteris et Novi Testamenti*, 68, 1 (CSEL 50, 117, 15).

³¹¹ *Extra*, 3, 41, 6 (2, 639).

³¹² Cf. DYKMANS, *Les sermons*, 111, 9.

Capitulum 4, in quo ostenditur quod articulus est catholicus.

Ex premissis eciam patet secundum quod queritur, de catholico et heretico, quod non erroneus nec hereticus est, set catholicus. Et ita de duodecimo.

ARTICVLVS TERCIVS DECIMVS

Sequitur in litera <tercius decimus>: utrum catholicum an hereticum, uel erroneum sit dicere quod resurrectionem seu unionem corporum et animarum precedet motus in ^x tempore, quo colliguntur pulueres et organizabitur corpus, et eleuabitur in aera, que duo simul fient; set in ultimo instanti utriusque motus, scilicet alterationis et localis, anima uniatur corpori et fiet iudicium. Erit tamen ibi prius et posterius secundum ordinem nature, non tamen temporis alicuius³¹³.

Capitulum primum, in quo ostenditur quod dicta Scripture et sanctorum sunt uaria circa fienda in iudicio generali.

Iste articulus et quinque sequentes agunt de resurrectione et iudicio, quoad fienda et ordinem fiendorum. Ante quorum responsionem specialem sunt aliqua generalia premittenda.

Primum est quod, quantum ad fienda, de hiis que Scriptura dicit, uaria sunt dicta sanctorum. Vnde illud *Mathei* xxiii³¹⁴, « Apparebit signum filii hominis etc. », qualiter exponatur, ostenditur Thome iiii *Sententiarum*, di. xliii, q. ii, art. ii³¹⁵, quod quidem « signum, ut dicunt quidam, erit ad literam uox Christi resurrectionem impetrantis, sicut imperauit mari et cessauit tempestas. Quidam uero dicunt, quod hoc signum nichil aliud erit quam ipsa euidentis presentatio filii Dei in mundo. » Deinde dicit³¹⁶ quod hoc signum secundum aliquos dicitur iussus et uox archangeli et tuba Dei, de quibus <agitur> prima *Thessalonicensibus* iiii³¹⁷; et sic ibi [29v] Christus

^x in ed.] et ms.

³¹³ THOMAS WALEYS, *Sermo* (ed. cit., 103, 2).

³¹⁴ Mt. 24, 30.

³¹⁵ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 4, di. 43, q. 1, ar. 2b, co. (1, 631).

³¹⁶ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 4, di. 43, q. 1, ar. 5c, ex. (1, 631).

³¹⁷ 1 Th. 4, 16.

uocatur archangelus. *Glosa* autem prima ad *Tessalonicenses* iii^y 318 exponit illa de Christo et angelis. Hanc diuersitatem eciam ponit magister *Sentenciarum*, libro iii, di. xliii, cap. ii³¹⁹. Crisostomus autem dicit istud signum esse crucem Christi, que uisibiliter apparebit, ut dicitur iii *Sentenciarum*, di. xlviii, cap. iii³²⁰.

Item quantum ad fienda uidetur in dictis Sacre Scripture diuersitas, quia prima ad *Corinthios* xv³²¹ dicitur quod « sicut in Adam moriuntur, ita in Christo omnes uiuificabuntur. » Cuius oppositum uidetur dicere prima *Tessalonicensibus* iii³²² : « Nos » inquit « qui uiuimus, simul rapiemur cum illis obuiam Christo in aera et sic semper cum Deo erimus. » Et ita non omnes uiuificabuntur, set uiui rapiuntur. Primam partem — quod omnes moriantur, eciam illi qui rapiuntur — tenet expresse Augustinus, xx *De Ciuitate Dei*, cap. xx³²³, et *De Ecclesiasticis Dogmatibus*, cap. vi³²⁴. Secundam partem uidetur tenere in eodem libro *De Ciuitate Dei*, cap. xv³²⁵. Et ita patet doctorum diuersitas circa fienda in iudicio.

Capitulum 2, in quo ostenditur quod magna inuenitur diuersitas in dictis Scripture et sanctorum circa ordinem fiendorum^z in iudicio.

Secundum quod premitto est, quod in Scriptura et dictis doctorum inuenitur eciam magna diuersitas circa ordinem fiendorum. Nam prima *Corintiis* xv dicitur quod « omnes resurgemus in momento et in ictu oculi », quod exponit Augustinus libro *De Cognitione Vere Vite*³²⁶, dicens: « Resurrectio in ictu oculi fienda legitur. Ictus autem oculi est non quod oculus aperiatur, set quod aperto oculo obiectus lucis radius conspicitur. » Idem dicit in *Epistola*

^y iii] iii *ms.*

^z ordinem fiendorum] faciendorum *ms.*

³¹⁸ *Biblia Latina cum Glossa Ordinaria*, ed. 1617, t. 6, 654F.

³¹⁹ PETRUS LOMBARDUS, *Sententiae in IV Libros Distinctae*, lb. 4, di. 43, c. 2 ("Specilegium Bonauenturianum", 5, 511).

³²⁰ PETRUS LOMBARDUS, *Sententiae in IV Libros Distinctae*, lb. 4, di. 43, c. 4 ("Specilegium Bonauenturianum", 5, 545).

³²¹ 1 Cor. 15, 22.

³²² 1 Th. 4, 17.

³²³ AUGUSTINUS, *De Ciuitate Dei*, 20, 20 (CCSL 48, 733).

³²⁴ Ps.-AUGUSTINUS (GENNADIUS MARSILIENSIS), *De Ecclesiasticis Dogmatibus*, 6 (CH 1, 337).

³²⁵ AUGUSTINUS, *De Ciuitate Dei*, 20, 15 (CCSL 48, 725).

³²⁶ Ps.-AUGUSTINUS (HONORIUS AUGUSTODUNENSIS), *De Cognitione Verae Vitae*, 45 (PL 40, 1030).

ad Consencium³²⁷ et in *Epistola ad Deogracias*³²⁸, in solutione prime questionis, et libro *De Ecclesiasticis Dogmatibus*, cap. vi^a 329, ubi dicit sic: «Erit resurrectio mortuorum, set una semel; non prima iustorum et secunda peccatorum ut fabula sompniatur, set una omnium^b». Idem autem Apostolus prima *Tessalonicensibus* iiii contrarium dicere uidetur: dicit enim^c quod «mortui qui in Christo sunt, resurgent primi», et *Glosa*³³⁰ ibi concordat, dicens: «uiui rapti^d non preuenient mortuos in resurrectione, quin potius mortui qui in Christo sunt, id est interim in Christo quiescunt, primi resurgent; quod poterit facere Christus.»

Capitulum 3, in quo ostenditur diuersitas dictorum de aduentu filii hominis, utrum precedat resurrectionem uel sequatur^e.

Item *Mathei* xxiii³³¹ dicitur: «Tunc uidebunt filium hominis uenientem, etc.» Ex quo uidetur quod resurrectio precedet Christi aduentum et resuscitati uidebunt Dominum uenientem; et rationabiliter, ne dominus seruos set serui dominum expectant. *Mathei* autem xxv³³² dicitur quod «cum uenerit filius hominis, tunc congregabuntur ante eum omnes gentes.» Ex quo uidetur quod Christi aduentus precedat resurrectionem; quod uidetur rationabile quia uirtute sue uocis suscitabuntur, ut dicit *Glosa* super illo *Psalmi*³³³: «Dabit uoci sue etc.» Et hoc expresse credit Augustinus, xx *De Ciuitate Dei*, capitulo ultimo³³⁴.

^a libro *De Ecclesiasticis Dogmatibus*, cap. vi] xx *De Ciuitate Dei*, cap. xx *ms.*

^b omnium *ed.*] omni *ms.*

^c dicit enim] non dicit *ms.*

^d rapti *ed.*] repti *ms.*

^e sequatur] sequitur *ms.*

³²⁷ AUGUSTINUS, *Epistola* 205 (CSEL 57, 335, 1).

³²⁸ AUGUSTINUS, *Epistola* 102 (CSEL 34, 548, 15).

³²⁹ Ps.-AUGUSTINUS (GENNADIUS MARSILIENSIS), *De Ecclesiasticis Dogmatibus*, 6 (CH 1, 337).

³³⁰ 1 Th. 4, 15; *Biblia Latina cum Glossa Ordinaria*, ed. 1617, 656B, 656 (interlin.).

³³¹ Mt. 24, 30.

³³² Mt. 25, 31-32.

³³³ Ps. 67, 34; *Biblia Latina cum Glossa Ordinaria*, ed. 1617, t. 3, 922D.

³³⁴ AUGUSTINUS, *De Ciuitate Dei*, 20, 30 (CCSL 48, 757, 161).

Capitulum 4, in quo <ostenditur> diuersitas doctorum de igne conflagrationis, utrum precedat iudicium uel sequatur.

Item de igne conflagrationis dicit Psalmista³³⁵: «Ignis ante ipsum precedet», et ita erit ante resurrectionem et iudicium. Idem dicit *Glosa* super illo uerbo ii *ad Tesselonicenses* ii: «In flamma ignis, etc.»³³⁶: «Quia ignis erit in mundo qui precedet eum, tantum spacium ocupans quantum ocupauit aqua in diluuio; qui ardebit terram et crassitudinem aeris et purgabit electos domini Iesu.» Augustinus autem *super Iohannem*, *Omelia* iiii, incipientis «Sepissime audiuit», dicit sic, exponens illud *Psalmi* «Deus manifeste ueniet»³³⁷: «Quomodo manifeste? 'Ignis ante ipsum preibit et in circuitu tempestas ualida.' Tempestas illa tollere habet^f totam paleam de area que modo tritatur, et ignis incendere quod tempestas abstulerit.» Set idem Augustinus, xxx *De Ciuitate <Dei>*, cap. xviii et ultimo³³⁸, tenet expresse, quod ille ignis erit post resurrectionem et iudicium, cui uidetur contrarius Apostolus *Romanis* viii³³⁹: «Creatura liberabitur [30r] a seruitute corrupcionis in libertatem glorie filiorum Dei.» Ex hiis igitur patet scripture sanctorum et doctorum adinuicem et ad Scripturam Sacram in dictis magna diuersitas super pertinentibus ad resurrectionem et iudicium.

Et ideo quantum ad resurrectionem, dico cum Augustino in *Encheridion*, cap. xvi, de resurrectione carnis³⁴⁰: «Quemadmodum possit breuiter disputari et omnibus questionibus que de hac re moueri soleant <satisfacere> non inuenio.» Quantum uero ad iudicium, dico cum Gregorio, <xxxii> *Moralium* g³⁴¹: «Diuina iudicia, dum nesciuntur, non audaci sermone discucienda sunt, set formidoloso silencio ueneranda.»

Quantum uero ad utrumque simul, dico cum Augustino in *Epistola ad Esicium*³⁴², ita dicente de utroque: «Hec non sunt temere pollicenda, ne aliquid occurrat quod ualide contradicat, pre-

^f habet *ed.*] habeat *ms.*

^g *Moralium*] *Moralium* hec defecit tota die *ms.*

³³⁵ Ps. 96, 3.

³³⁶ 2 Th. 1, 8; *Biblia Latina cum Glossa Ordinaria*, ed. 1617, t. 6, 667C.

³³⁷ AUGUSTINUS, *Tractatus in Io.*, 4, 2 (CCSL 36, 31, 10); Ps. 49, 3.

³³⁸ AUGUSTINUS, *De Ciuitate Dei*, 20, 18 (CCSL 48, 730, 43) and 20, 30 (CCSL 48, 757, 165).

³³⁹ Rm. 8, 21.

³⁴⁰ AUGUSTINUS, *Enchiridion*, 23, 84 (CCSL 46, 95, 3).

³⁴¹ GREGORIUS MAGNUS, *Moralia*, 32, 1 (CCSL 143B, 1626, 51).

³⁴² AUGUSTINUS, *Epistola* 199, 12, 45 (CSEL 57, 284, 3).

sertim quia in talibus Diuinorum Eloquiorum obscuritatibus quibus nostras intelligencias Deo placuit exercere, non solum alius^h alio mouetur acucius eorum qui Scriptura Sacras inprobabiliter tractant, set eciam quilibetⁱ unus illorum, aliquando minus aliquando melius intellegit.»

Capitulum 5, in quo ponuntur quatuor documenta, qualiter aliquod dictum iudicandum est catholicum uel hereticum, loquens de resurrectione uel iudicio.

Ex premissis igitur uidebam michi tucius super hiis silencio pertransire quam proprio iudicio diffinire, nisi acceptum urgeret mandatum; cui obediens premitto quatuor auctoritates Augustini, continentes quatuor documenta, qualiter sit de resurrectione et iudicio respondendum quantum ad fienda et ordinem fiendorum.

Primum ponit xx *De Ciuitate Dei*, cap. xx³⁴³, ubi dicit sic: « Quomodo autem sit futurum quod nunc^j pro nostre raciuncule uiribus utcumque conicimus^k, tunc erit potius ut nosse possimus. Resurrectionem quippe mortuorum futuram esse in carne, quando Christus uenturus est uiuos iudicaturus et mortuos, oportet, si christiani esse uolumus, ut credamus; set non ideo inanis est fides nostra, si quemadmodum futurum sit perfecte comprehendere non ualemus. »

Secundum dictum ponit eodem libro, capitulo ultimo³⁴⁴, ubi post longam dissertationem de ordine fiendorum in iudicio nichil asserere fuit ausus, nisi^l quod credere^m expresse nullus negat uel dubitat, tale quale istis Literis Sacris prenunciatur futurum nouissimum esse iudicium. Sequitur: « In illo itaque iudicio uel circa illud iudicium has res esse uenturas: Heliam tesbitem, fidem Iudeorum, antichristum persecuturum, Christum iudicaturum, mortuorum resurrectionem, bonorum malorumque dirempcionemⁿ, mundi conflagracionem eiusdemque renouacionem. Que omnia quidem uentura esse credendum, set quibus modis et quo ordine ueniant

^h alius *ed.*] aliud *ms.*

ⁱ quilibet *ed.*] quibus *ms.*

^j nunc *ed.*] nostre non *ms.*

^k utcumque conicimus *ed.*] utrumque conustius *ms.*

^l nisi] set *ms.*

^m credere] crederet *ms.*

ⁿ dirempcionem *ed.*] direpcionem *ms.*

³⁴³ AUGUSTINUS, *De Ciuitate Dei*, 20, 20 (CCSL 48, 735, 88).

³⁴⁴ AUGUSTINUS, *De Ciuitate Dei*, 20, 30 (CCSL 48, 757, 165).

magis tunc docebit rerum experientia, quam nunc ad perfectum hominum intelligencia ualeat consequi.»

Tercium ponit libro *De Ecclesiasticis Dogmatibus*, cap. vii^o ³⁴⁵, in quo ostendit quid in istis sufficit ad credendum, dicens: « Illud priuilegium in Domino, quod de eo specialiter dictiur 'non dabis sanctum tuum uidere corrupcionem et caro eius non uidit corrupcionem'; et hanc rationem maxima turba patrum tradente suscepimus. Verum quia sunt alii eque catholici et eruditi uiri, qui credunt anima in corpore manente inmutandos ad incorrupcionem uel immortalitatem eos qui in aduentum Domini uiui inueniendi sunt et hoc eis reputari^p pro resurrectione ex mortuis, quod mortalitatem inmutacione deponant, non morte, quolibet quisque adquiescat modo, non est hereticus <nisi ex contencione hereticus> fiat. Sufficit enim in ecclesie lege, carnis resurrectionem credere futuram de morte. »

Quartum ponit in *Epistola ad Dulcicium, De viii Questionibus*, q. iii³⁴⁶, ubi dicit sic: « Huic interrogacioni tue, qua queris utrum in aduentu Domini mox credendum sit futurum iudicium, puto quod [30v] sufficit fides Symboli, que confitetur Christum a Patris dextera esse uenturum ad uiuos et mortuos iudicandos. Cum ergo ipsa sit ei causa ueniendi, quid aliud acturus est mox ut uenerit, <nisi propter quod ueniet>. »

Capitulum 6, in quo ostenditur quid sufficit credere secundum fidem circa resurrectionem et iudicium.

Ex premissis uidetur responsionem^q, non solum ad presentem articulum, set ad xiiii et xv et xviii sequentes, quantum ad illud quod queritur de catholico, heretico uel erroneo, quia sufficit secundum fidem, ut patet ex dictis, credere resurrectionem et iudicium.

Quantum autem ad ordinem, siue dicatur de possibili siue de facto, ut ponunt articuli, quod fiant iudicium et resurrectio simul in eodem instanti, illud dicere uel oppositum non erit secundum Augustinum hereticum, nec uidetur erroneum, nisi ut dicit Augustinus contencione fieret hereticum, quod intelligo de contencione pertinaci, que non crederet determinacioni ecclesie. Sufficit enim

^o vii] viii *ms.*

^p reputari *ed.]* reputacione *ms.*

^q responsionem] responsum *ms.*

³⁴⁵ Ps.-AUGUSTINUS (GENNADIUS MARSILIENSIS), *De Ecclesiasticis Dogmatibus*, 7 (CH, 1, 338).

³⁴⁶ AUGUSTINUS, *De viii Dulciti Quaestionibus*, 3, 2 (PL 40, 159).

credere resurrectionem et iudicium, et ordinem certum credere uel simultatem eorundem non est de fidei necessitate ut Augustinus dicit, donec per ecclesiam sit determinatum quis ibi ordo futurus et credendus sit. Dicta autem uaria doctorum et circa fienda et ordinem fiendorum, que non solum sibi inuicem uideantur opposita, ymmo prima facie Scripture uidentur aduersa, ut patet in preallegatis, quia in hiis fides exercetur et pius queritur intellectus, non audiui ab aliquo heretica iudicari. Et ita de hiis que erant generaliter premittenda.

Capitulum 7, in quo ostenditur <quod> remuneracionem corporum et animarum precedat motus in tempore, quo colligentur pulueres et organizabitur corpus, set in ultimo instanti utriusque motus anima unietur corpori.

Sed si in hiis perstetero, dicetur quod fugam inhio articulorum predicato non subiectorum contentis difficultatibus ueritate singillatim respondens. Ideo urgente mandato iuxta formam preinceptam ad istum et sequentes articulos — et quoad difficultates ex parte subiecti, et quoad quesita ex parte predicati — dicam quod Dominus inspirabit. Igitur quantum ad presentem articulum primo uidenda est ueritas, circa quam, quia multa tangit articulus, sex per ordinem^r sunt dicenda.

Primo, quod resurrectionem corporum et animarum precedet motus in tempore, quo colligentur pulueres et organizabitur corpus, set in ultimo instanti utriusque motus, scilicet alteracionis et localis, anima unietur corpori.

Et hoc primo tangit articulus, ubi sciendum quod Augustinus, xx *De Ciuitate Dei*, cap. xxiii^s 347, illud Psalmiste «Aduocabit celum desursum et terram discernere populum suum» 348 exponens cum sequentibus, dicit: «Deinde conuersio sermonis ad angelos facta est: 'congregate illi iustos.' Profecto enim per angelicum ministerium tanta res peragenda est.» Et *Mathei* xxiii^t 349: «Mittet angelos suos, etc., et congregabunt electos, etc.»

Thomas autem iiii *Sentenciarum*, di. xliii, q. iii, de resurrectio-

^r ordinem] ordine *ms.*

^s xxiii] xxiii *ms.*

^t xxiii] xxiii *ms.*

³⁴⁷ AUGUSTINUS, *De Ciuitate Dei*, 20, 24 (CCSL 48, 746, 111).

³⁴⁸ Ps. 49, 4.

³⁴⁹ Mt. 24, 31.

ne, art. iii³⁵⁰, dicit sic : « In omnibus que corporaliter a Deo fiunt, utitur Deus ministerio angelorum. In resurrectione autem aliquid est ad transmutacionem corporum pertinens, scilicet collectio cinerum et eorum preparacio ad reparacionem humani corporis, unde quantum ad hoc utetur Deus ministerio angelorum. Set anima, sicut a Deo immediate creata est, ita immediate a Deo corpori iterato unietur sine aliqua operatione angelorum, sicut et animam immediate glorificat. » Ibidem autem, q. iii³⁵¹, dicit sic: « In resurrectione aliquid fiet ministerio angelorum et aliquid uirtute diuina immediate, ut dictum est. Illud ergo quod ministerio angelorum fiet, non erit in instanti, si instans dicat indiuisibile temporis; erit tamen in instanti, si instans accipiatur pro tempore imperceptibili. Illud autem quod fiet de uirtute diuina immediate, fiet subito, id est in termino temporis quo angelorum operacio complebitur, quia uirtus superior inferiorem ad perfectionem adducit. » Et ibidem, in solucone secundi articuli³⁵², dicit sic: « Quamuis [31r] ille operationes sint consequentes se inuicem natura, tamen sunt simul tempore; quia uel^u sunt in eodem instanti, uel una est in instanti ad quod alia terminatur. »

Et si argueretur contra quod illud fiet in tempore et non in instanti, per illud *Ezechielis* xxxvii³⁵³, « accesserunt ossa ad ossa et nerui et carnes ascenderunt et cutis desuper; et spiritum non habebant », et sic uidetur quod ista fient in tempore, respondet ibidem Thomas in solucone primi articuli sic³⁵⁴: « Ezechiel loquebatur populo rudi <sicut et Moyses, unde> sicut Moyses distinxit opera sex dierum per dies, ut rudis populus capere posset, quamuis 'omnia simul sint facta', secundum Augustinum, ita Ezechiel diuersa que in resurrectione futura sunt expressit, quamuis omnia simul futura sint in instanti. » Hec Thomas. Ex quibus clare patet^v plena ueritas prime particule presentis articuli supra premissae.

^u uel *ed.*] ut *ms.*

^v patet] set *ms.*

³⁵⁰ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 4, di. 43, q. 1, ar. 2c, co. (1, 631).

³⁵¹ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 4, di. 43, q. 1, ar. 3c, co. (1, 631).

³⁵² THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 4, di. 43, q. 1, ar. 3c, ra. 2. (1, 631).

³⁵³ Ez. 37, 7-8.

³⁵⁴ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 4, di. 43, q. 1, ar. 3c, ra. 1. (1, 631).

Capitulum 8, in quo ostenditur an puluerum collectio et corporum organizacio fiant simul.

Secundo, quia in articulo dicitur «que duo simul fient» et istud potest referri ad duo immediate precedencia, scilicet ad collectionem puluerum et organizacionem corporum, ideo uidendum est utrum simul fiant.

Ad quod dicendum uidetur quod, cum oporteat materiam esse preparatam, collectam et presentem antequam disponatur et organizetur et antequam forma introducatur, sicut patet tam in naturalibus quam artificialibus, pulueres autem plurium corporum sint resoluti, non solum in diuersa elementa^w conuersi uerum etiam in ipsa elementa que per diuersas mundi regiones dispersa erunt, rationabile uidetur quod prius de omnibus mundi partibus fiat ad locum resurrectionis omnium puluerum resuscitandi corporis perfecta collectio, ita et postmodum corporis organizacio. Et sic non fient ista duo simul, set successiue.

Capitulum 9, in quo ostenditur an corporum organizacio et alienacio in aera fiant simul.

Tercio, quia hoc quod dicitur «que duo simul fient» potest referri ad duo immediate precedencia, scilicet ad organizacionem corporum et eleuacionem in aera, uidendum est quid hoc habeat ueritatis. Et quantum ad hoc dicendum uidetur, quod quantum ad corpora malorum nullum uidetur dubium, quia illa non eleuabuntur in aera set remanebunt in terra, ut infra dicitur. Restat ergo dicendum de corporibus bonorum, que in aera eleuabuntur, ut infra patebit³⁵⁵. Et quantum ad hoc dicendum uidetur, quod eleuacio fiat in aera diuersorum puluerum in diuersis mundi partibus diuersim dispersorum; et hoc oporteat precedere corporum organizacionem. Rationabile est quod, quantum ad principium motus ipsius eleuacionis, eleuacio in aera precedat, et quod in primo instanti eleuacionis perfecte ad locum sibi debitum organizacio fiat. Et ita quantum ad tercium motus, simul fiant perfecta corporum eleuacio et organizacio. Quod enim opere nature simul <non> potest fieri, non uidetur quod tunc in diuersis temporibus fiat; potissime cum Augustinus dicat, xx *De Ciuitate Dei*, cap. <xxiv>³⁵⁶, quod illa mira et summa uelocitate uel celeritate fient, quibus etiam attestatur uirtus operationis angelice et diuine concurrentis ad illa.

^w elementa] elementata et *ms.*

³⁵⁵ Art. XV, 2, p. 112.

³⁵⁶ AUGUSTINUS, *De Ciuitate Dei*, 20, 24 (CCSL 48, 746, 111).

Capitulum 10, <in quo ostenditur> utrum corpora eleuabuntur in aera.

Quarto uidendum est utrum corpus eleuabitur tunc in aera; et de hoc, quamuis secundario tangat articulus, nichil dico, quia inferius dicetur diffuse, in articulo xv, ubi de hoc est articulus principalis.

Capitulum 11, <in quo ostenditur> utrum in ultimo instanti motus localis et alteracionis fiat ultimum iudicium, etc.

Quinto uidendum est utrum in illo ultimo instanti fiat iudicium, quod tercio continet articulus. Quantum ad hoc sciendum quod, quamuis de iudicio et fine mundi simpliciter certitudo non habeatur quando erunt, quia *Actis* primo³⁵⁷: « Non est uestrum nosse tempora, etc. », et *Mathei* xiii³⁵⁸: « De die autem illa et hora nemo scit, etc. », et Augustinus, xviii *De Ciuitate Dei*, cap. <liii>³⁵⁹ « Ora conclamancia de hac re digito resoluit et quiescere iubet », et in *Epistola ad Esicium*, quod « Deus ille magister nec discipulos docuit, a quibus presentibus [31v] interrogatus est presens, nec illi sanctam ecclesiam docere poterunt », tamen uidetur quod, habita certitudine de tempore resurrectionis^x, etiam habeatur de tempore iudicii; uel saltem quod possit dici quod eodem die fient, quia etsi non fiant in eodem instanti, fient tamen sine magna temporis interpolacione, quod patet per uerba Christi, dicentis *Mathei* xix³⁶⁰, ubi unum in alio propter uicinitatem dicit fieri in regeneratione, « Cum sederit filius hominis in sede maiestatis sue, sedebitis et uos iudicantes etc. », et *Luce* xi³⁶¹: « Viri Niniuite surgent in iudicio cum generatione, etc. » Item Gregorius, iii *Dialogorum*³⁶²: « In iudicio hoc accrescit, quod nunc sola anima glorie retributione letatur, set tunc corporum beatitudine simul et anime perfruenter. » Item etiam patet, quod innouata creatura, iuxta dictum *Romanis* viii, « in libertatem glorie filiorum » et « resurrectionem sanctorum », ut ibidem *Glosa*³⁶³ exponit, cessabit motus corporum celestium et ex tunc erit perpetuo una dies, quia iurauit angelus quod « tempus

^x resurrectionis] resurrectionis quod *ms.*

³⁵⁷ Act. 1, 7.

³⁵⁸ Mt. 24, 36.

³⁵⁹ AUGUSTINUS, *De Ciuitate Dei*, 18, 53 (CCSL 48, 652, 21).

³⁶⁰ Mt. 19, 28.

³⁶¹ Lc. 11, 32.

³⁶² Cf. GREGORIUS MAGNUS, *Dialogi*, 4, 26 (SC 265, 84, 23).

³⁶³ Rm. 8, 21; *Biblia Latina cum Glossa Ordinaria*, ed. 1617, t. 6, 110D.

non erit amplius », *Apocalypse* x^y 364. Item patet per Augustinum, xx *De Ciuitate Dei* 365 per totam questionem^z, et in auctoritatibus quas ibi allegat. Ergo uidetur quod, si non fiunt in eodem instanti, non tamen erit magna interpollacio.

In ista autem parte articuli queritur non de possibili, quia illud uidetur determinatum *Luce* primo 366: « Non est impossibile apud Deum omne uerbum »; set queritur de facto, utrum scilicet sit futurum quod fiant in eodem instanti resurrectio et iudicium. Et quantum ad hoc uidetur michi quod Augustinus sentit quod erit ibi ordo non solum nature, set <et> temporis.

Dicit enim xx *De Ciuitate Dei*, cap. xiiii, exponens de resurrectione illud *Apocalipsis* xx^a 367: « Exhibuit mare mortuos suos »: « Hoc procul dubio prius factum est quam essent mortui iudicandi »; ex quo uidetur resurrectionem ponere priorem iudicio.

Si quis autem dicat quod loquitur de prioritate nature, non temporis, uel prioritate quantum ad collectionem puluerum et non quantum ad unionem corporum, non ualet, quia Augustinus in auctoritate supraposita, ultimo capitulo *De Ciuitate Dei* 368, dicit sic: « Circa illud iudicium didicimus has res uenturas, scilicet Heliam tesbitem, fidem Iudeorum, antichristum persecuturum, Christum iudicaturum, mortuorum resurrectionem et <bonorum> malorumque^b dirempcionem^c, mundi conflagracionem. » Et subdit: « Estimo autem eo quo memorata sunt ordine uentura. »

Constat autem quod in premissis non solum erit ordo nature, set <et> temporis. Item in eodem libro, cap. xxi 369: « 'Beati mundo corde, quoniam ipsi Deum uidebunt'. Et omnia illa que nunc non uidemus, credimus tamen: 'uidebitis', inquit, 'et gaudebit cor <uestrum>': hic credentes, ibi uidebitis. Set quoniam dixit 'et gaudebit cor uestrum', ne putaremus illa bona Ierusalem ad nostrum tantummodo spiritum pertinere, 'et ossa' inquit 'uestra ut herba exorientur', ubi resurrectionem corporum stringit uelut quod non

^y x] xiiii ms.

^z per totam questionem] questionem per totum ms.

^a xx] ix ms.

^b malorumque ed.] malorum ms.

^c dirempcionem ed.] disceptacionem ms.

364 Apoc. 10, 6.

365 AUGUSTINUS, *De Ciuitate Dei*, 20, 1 (CCSL 48, 699).

366 Lc. 1, 37.

367 AUGUSTINUS, *De Ciuitate Dei*, 20, 14 (CCSL 48, 725, 53); Apoc. 20, 13.

368 AUGUSTINUS, *De Ciuitate Dei*, 20, 30 (CCSL 48, 757, 165).

369 AUGUSTINUS, *De Ciuitate Dei*, 20, 21 (CCSL 48, 737, 47).

dixerat reddens, neque enim cum uiderimus fiet, set cum^d fuerint facta, uidebimus.» Ex quibus patet quod, cum loquitur de uisione resurrectionis iam facte, et dicat quod cum facta fuerit uidebimus, ibi^e sit ordo temporis. Ad idem facit Thomas, xi *Quolibet*, q. ii³⁷⁰, ubi dicit sic: «Iudicium ordinatur ad retributionem premiorum. Vnde secundum duplex premium, scilicet anime et corporis, est duplex iudicium. Vnum quod beatificat et dampnat homines quoad animam, et hoc iudicium per totum tempus agitur; aliud est iudicium quo premiabuntur uel punientur homines quoad corpora, et istud iudicium fiet post resurrectionem in fine temporis.» Hec Thomas. Ex quibus patet secundum eum quod non fient simul et in eodem instanti.

Si autem abiciatur in oppositum, dicendo quod in eodem instanti resurrectionis erunt ipsa corpora gloriosa et talis gloria dabitur per iudicium, ergo simul erunt resurrectio et iudicium, ut aliqui subtiliter probare uidentur³⁷¹, potest ut uidetur faciliter responderi. Primo quod aliquo modo et quoad aliquid dabitur [32r] illa gloria per iudicium, et quoad aliquid non. Et non est inconueniens^f quod licet causa natura precedat effectum, quod aliquis effectus quoad aliquid precedat tempore suam causam. Secundo, quia secundum regulam Philosophi, iiii^g *Phisicorum*³⁷², quod prope est nichil distare uidetur, et secundum regulam Iuris Ciuilis³⁷³: «Qui in ortis est, presens est.» Immo miles pro tempore proximo ab imperatore iussus accingi, statim reputatur^h accinctus. Ex quibus comunis hominum habet locutio, quod ea que sunt facta diuersis locis et temporibus, dicuntur simul facta et in eodem loco uel tempore, ubi est magna proximitas eorum. Vnde uestes dominorum date scutiferis in uigilia natalis Domini dicuntur date in festo, uel propter uiciniam, uel propter prerogatiuam festi. Et ea que fiunt in ortis istius uille dicuntur facta in uilla propter uicinitatem loci. Et ita in proposito: gloria corporum dicitur dari in iudicio, quamuis precedat tempore, propter proximitatem duracionis uel propter prerogatiuam iudicii. Hec autem magis infra patebunt articulo sequenti in fine.

^d set cum *ed.*] sicut *ms.*

^e ibi *ed.*] quia ibi *ms.*

^f inconueniens] conueniens *ms.*

^g iiii] ii *ms.*

^h reputatur] reputatus *ms.*

³⁷⁰ THOMAS AQUINAS, *Quaestiones Quodlibetales*, 10, q. 1, ar. 2, co. (3, 494).

³⁷¹ Cf. THOMAS WALEYS, *Acta Processus Inquisitionis* (*ed. cit.*, 133, 22).

³⁷² ARISTOTELES, *Physica*, 4, 13 (222a22, *Aristoteles Latinus* 7^{1.2}, 185, 5).

³⁷³ *Corpus Iuris Civilis*, D. 3, 3, 5 (*ed. cit.*, 1, 68).

Capitulum 12, in quo ostenditur an omnia que pertinent ad iudicium fiant in eodem instanti uel successiue.

Sexto uidendum est quod quarto continet articulus, scilicet an quod pertinet ad iudicium fiat in eodem instanti an in tempore, dato quod resurrectio tempore precedat iudicium.

Et quantum ad hoc sciendum quod Augustinus xx *De Ciuitate Dei*, capitulo primo³⁷⁴, loquens de isto iudicio, dicit sic: « Per quot dies iudicium istud tendaturⁱ, incertum est. Licet Scripturarum more Sanctarum diem poni solere pro tempore, nemo qui^j literas illas quamlibet negligenter legit nescit. » Thomas autem iiii *Sententiarum*, di. xlvii, de iudicio generali, q. i, art. ii, in solucione primi articuli³⁷⁵, dicit sic: « Pro tanto beatus Augustinus dicit quod 'incertum est per quot dies hoc iudicium tendatur', quia non est determinatum utrum perficiatur uocaliter aut mentaliter. Si autem mentaliter, in momento fieri poterit. »

Si autem queratur que ibi fient mentaliter, respondet Thomas ibidem, questione predicta, in solucione principali³⁷⁶, dicens: « Quid circa hanc questionem sit uerum pro certo diffiniri non potest. Tamen probabilius estimatur, quod totum illud iudicium et quoad discussionem <et quoad acusacionem> malorum et commendacionem bonorum et quoad sentenciam de utrisque mentaliter perficietur. Si enim uocaliter singulorum facta narrentur inestimabilis^k magnitudo temporis ad hoc exigeretur, sicut Augustinus dicit *De Ciuitate Dei*, quod 'si liber ex cuius scriptura omnes iudicabuntur carnaliter cogitetur, quis eius magnitudinem ualeat estimare; aut quanto tempore legi poterit in quo scripte sunt uniuerse uite uniuersorum.' Non autem tempus minus requiritur ad narrandum orotenus singulorum facta, quam ad legendum, si essent in libro materiali scripta. Vnde probabile est, quod illa que dicuntur *Mathei* xxv^l, non uocaliter, set mentaliter intelligenda sunt esse perficienda. » Hec Thomas.

ⁱ tendatur *ed.*] intendatur *ms.*

^j qui *ed.*] quia *ms.*

^k inestimabilis *ed.*] inestimabitur *ms.*

^l xxv] xv *ms.*

³⁷⁴ AUGUSTINUS, *De Ciuitate Dei*, 20, 1 (CCSL 48, 699, 18).

³⁷⁵ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 4, di. 47, q. 1, ar. 1b, ra. 1 (1, 666).

³⁷⁶ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 4, di. 47, q. 1, ar. 1b, co. (1, 666).

Augustinus eciam acusacionem et excusacionem mentalem tantum exponit, xx *De Ciuitate Dei*, cap. xxvi³⁷⁷, dicens: «Proprias conuincet sine ulla sermonis prolixitate consciencias. 'In cogitationibus enim impii' sicut scriptum est 'interrogacio erit', et Apostolus 'cogitationibus' inquit 'acuantibus uel excusantibus in die, qua iudicabit Dominus occulta hominum'». Item ibidem, cap. xliii³⁷⁸: «Quedam uis intelligenda est diuina, qua fiet, ut cuique opera sua bona uel mala cuncta in memoriam reuocentur et mentis intuitu mira celeritate cernantur, ut acuset et excuset sciencia conscienciam atque ita simul et omnes et singuli iudicentur.» Non apparet autem bene si uocaliter hec fierent, quomodo possent tot simul omnes et singuli iudicari, maxime quod simul diceretur: «Venite benedicti etc.,» et «Ite maledicti, etc.» Item *Glosa* super illo *Romanis* xliii³⁷⁹: «'Confitebitur omnis lingua': in iudicio, 'omne genu': inimicorum, 'et omnis lingua', [32v] id est omnis consciencia, cognoscet eum^m esse Dominum, 'et confitebitur': quid egerit.» Ex quo patet quod illud erit mentale, quia si uocaliter fieret, non linguam per conscienciam exposuisset, set potius econuerso, ut Scriptura loco «lingue» «conscienciam» posuisset.

Capitulum 13, in quo ponitur et soluitur obieccio et contrarietas que uidetur esse in antedictis.

Ex premissis igitur uidetur concludi contradictoria, quia per premissum dictum Augustini uidetur quod iudicium protendatur in tempus; per dicta autem Thome habetur quod si fiant mentaliter, possunt fieri in instanti quoad primum dictum, et ulterius acusacio et excusacio, discussio et sententia mentaliter, non uocaliter, perficientur quoad secundum dictum. Ex quibus uidetur concludi, quod Thomas sit Augustino contrarius.

Ad hoc dicendum quod non est contrarietas, quia dato quod predicta fiant in eodem instanti et mentaliter, adhuc sunt alia in quibus potest esse temporis successio, quamuis posset dici quod accipit «momentum» non pro «instanti indiuisibili», set pro «tempore ualde breui». Et ideo ut uideatur ipsius Thome intentio, sciendum est quod in iiii *Sentenciarum*, di. xliii, questione et articulo

^m eum *ed.*] inde *ms.*

³⁷⁷ AUGUSTINUS, *De Ciuitate Dei*, 20, 26 (CCSL 48, 750, 81).

³⁷⁸ AUGUSTINUS, *De Ciuitate Dei*, 20, 14 (CCSL 48, 724, 42).

³⁷⁹ Rm. 14, 11; *Biblia Latina cum Glossa Ordinaria*, ed. 1617, t. 6, 173-174 (interlin.).

ultimis³⁸⁰, querens utrum in iudicio quilibet uideat propria et aliena merita, dicit quod est duplex opinio: una dicit quod sit in eodem instanti et dicit quod de beatis hoc facile est credi, quia simul omnia in uno uidebunt, set de dampnatis est magis difficile; et ideo subiungit dicens: «Potest eligi media uia, quod singula considerabuntur, non tamen <in> instanti, set in tempore breuissimo, diuina uirtute ad hoc adiuuante. Et hoc est quod dicit Augustinus xx *De Ciuitate Dei*, dicens quod 'mira celeritate munerabimur.' Nec hoc est impossibile, quia in quolibet paruo tempore sunt infinita instancia in potencia.» Hec Thomas.

Ergo secundum hoc Thomas non est Augustino contrarius, set quilibetⁿ ponit iudicium fieri non in instanti, set in tempore. Quamuis autem iudicium includat discussionem et sententiam, que fient mentaliter ut est dictum, et execucionem, que fiet in corpore localiter quantum ad ascensum in celum; de isto motu non est dubium, quin sit in tempore, licet sit uelocissimum^o, quia ut dicit Augustinus libro de *Cognitione Vere Vite*³⁸¹, «Tantum differt uelocitas illorum corporum ab ictu oculi, quantum differt a corpore agilitas anime.» Igitur parti dicenti iudicium fieri in tempore tanquam pro nunc michi probabilius, licet non certe, assencio. Non moueor autem ut quidam illa auctoritate: «Videbunt filium hominis uenientem», nec illa: «Sedebit in sede maiestatis sue», *Mathei* xxv³⁸², quibus tempus importari uidetur, quia faciliter solui possunt.

Ex hiis autem conclusionem, dicentem futurum iudicium fieri in instanti, preciso motu corporum iudicis et iudicandorum ante iudicium et post, non reputo erroneam uel hereticam, immo ualde ex dictis sanctorum et Scripture probabilem, licet oppositum teneam tanquam michi probabilius. Ex premissis igitur patet ueritas quantum ad materiam articuli.

ⁿ quilibet] quelibet *ms.*

^o uelocissimum] uolocissimum *ms.*

³⁸⁰ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 4, di. 43, q. 1, ar. 5c, co. (1, 634).

³⁸¹ Ps.-AUGUSTINUS (HONORIUS AUGUSTODUNENSIS), *De Cognitione Verae Vitae*, 45 (PL 40, 1030).

³⁸² Mt. 25, 31; Cf. THOMAS WALEYS, *Acta Processus Inquisitionis* (ed. cit. 123, 31).

Capitulum 14, in quo ostenditur quomodo dictum articuli est catholicum uel non catholicum.

Quantum ad secundum quod queritur, de catholico et heretico, dico quod quantum ad primam partem deductam de materia articuli, reputo dictum uerum et catholicum, non erroneum nec hereticum. Quantum ad secundam uidetur michi, licet ueram non reputem et per consequens nec catholicam priuatiue, quia non est dicenda erronea uel heretica propter regulas in hoc articulo supra datas. Idem dico quantum ad terciam. Quantum autem ad quartam quid dicendum sit, quia non est deducta set deducetur articulo xv, et ibi patebit. Quantum autem ad quintam materiam deductam reputo dictum catholicum, non erroneum, nec hereticum. Quantum autem ad sextam, reputo partem oppositam quam teneor probabiliorem, nec tamen propter hoc iudico^p dictum articuli quoad hoc erroneum uel hereticum [33r] eciam materialiter, nec non catholicum, nisi le « non » accipiatur negatiue et non priuatiue. Et ita de tercio decimo.

ARTICVLVS QVARTVS DECIMVS

Sequitur in litera quartus decimus: utrum catholicum an hereticum uel erroneum sit dicere, quod talis est inter resurrectionem et iudicium ordo nature, quod primo est resurrectio, postea iudicium, tercio per iudicium glorificacio corporum³⁸³.

Capitulum primum, in quo ostenditur quod resurrectio tempore precedet iudicium.

Primo uidenda est ueritas articuli, circa quam uidenda sunt duo que in articulo continentur. Primum est, quomodo resurrectio ordinatur ad iudicium, et quidem quod sit prior tempore patet ex dictis in precedenti articulo. Quod autem precedat eciam ordine nature, uidetur, quia ex natura rei iudicium requirit et presupponit iudicis et iudicandorum presenciam. Non autem posset esse presencia iudicandorum in iudicio, nisi resurrectio ipsorum natura

^p iudico] iudicio ms.

³⁸³ THOMAS WALEYS, *Acta Processus Inquisitionis* (ed. KAEPPPELI, *Le Proces*, 131, 21).

precederet. Et ideo dicitur *Mathei* xxv³⁸⁴, quod «congregabuntur ante eum omnes gentes», quod pertinet ad resurrectionem; deinde dicit: «Venite benedicti, etc.», quod pertinet ad iudicium. Et hoc quantum ad hanc partem sufficiat, quia non uidetur multum dubium.

Capitulum secundum, in quo ostenditur quod ordine nature aliquo modo et quoad aliquam resurrectionem precedet iudicium <glorificationem corporum>

Secundo uidendum est, utrum ordine nature per iudicium sit glorificatio corporum. Et quantum ad hoc uidetur Apostolus questionem determinare, *Romanis* ii³⁸⁵: «Thesaurizas tibi iram in die ire et reuelacionis iusti iudicii Dei, qui reddet unicuique secundum opera eius, hiis qui secundum pacienciam boni operis gloriam et honorem et incorruptionem querentibus uitam eternam.» Set incorruptio ad glorificationem corporis pertinet respectu mortalitatis, sicut gloria respectu claritatis, «qua fulgebunt iusti sicut sol in regno», ut *Glosa* dicit ibidem³⁸⁶. Ergo cum illa gloria corporum sit per iudicium sicut causa, et omnis causa sit prior suo effectum, tum iudicium non prius tempore corporum glorificatione, quia corpora resurgent gloriosa secundum Apostolum *ad Corintios* xv³⁸⁷, et iudicium sequatur resurrectionem ut dictum. Sequitur quod precedat et sit prius natura.

Ad quod <facit> illud Augustini, xx *De Ciuitate Dei*, cap. vii^a 388: «Due sunt regenerationes: una secundum fidem, que nunc fit per baptismum; alia secundum carnem, que fit in eius incorruptione atque immortalitate per iudicium magnum atque nouissimum.» Item eodem libro, cap. xvii³⁸⁹: «Per iudicium Dei quod erit nouissimum tanta eius et tam noua de Dei munere apparebit claritas, ut nulla remaneant uestigia uetustatis, quandoquidem^r corpora ad incorruptionem atque immortalitatem nouam ex ueteri corruptione atque mortalitate transibunt.» Item Gregorius, iiii *Dialogorum*³⁹⁰, ut pre-

^a vii] viii *ms.*

^r quandoquidem *ed.*] quinquidem *ms.*

³⁸⁴ Mt. 25, 32 and 34.

³⁸⁵ Rm. 2, 5-7.

³⁸⁶ *Biblia Latina cum Glosa Ordinaria*, ed. 1617, t. 6, 35-36 (interlin.).

³⁸⁷ 1 Cor. 15, 43.

³⁸⁸ AUGUSTINUS, *De Ciuitate Dei*, 20, 7 (CCSL 48, 708, 73).

³⁸⁹ AUGUSTINUS, *De Ciuitate Dei*, 20, 17 (CCSL 48, 727, 14).

³⁹⁰ GREGORIUS MAGNUS, *Dialogi*, 4, 26 (SC 265, 84, 23 and 34).

allegatum est, dicit quod in iudicio hoc eis accrescit, « quia modo animarum tantummodo, tunc simul et corporum gloria letabuntur. »

Igitur cum iste auctoritates dicant iudicium esse causam glorificationis corporum et non sit causa prior ipsa^s, ut deductum est, sequitur quod sit prior natura. Ergo uidetur uera secunda pars articuli, quod per iudicium ordine nature erit glorificatio corporum.

Capitulum 3, in quo ostenditur quod articulus est catholicus^t.

Ex predeterminedata ueritate faciliter patet quid dicendum de catholico etc.: uidetur uerus et catholicus et non erroneus nec hereticus.

ARTICVLVS QVINTVS DECIMVS

Sequitur in litera quintus decimus: utrum catholicum an hereticum, uel erroneum sit dicere quod resurrectio fiet non in terra, set in aere, ubi fiet iudicium³⁹¹.

Capitulum primum, in quo ostenditur in quo loco fiet iudicium.

Primo uidenda est ueritas materie articuli, circa quam uidenda sunt duo. Primo de loco, ubi fiet iudicium, quod tangit ex una parte articulus. Ad quod dicendum quod Thomas, *Quolibet* xi, q. ii³⁹², dicit sic: « Iudicium retributionis quoad animas Christo conuenit ratione diuinitatis; quod corpora ratione humanitatis, quod fiet in fine temporis. Quia sicut dicit Augustinus *super Iohannem*: 'Verbum Dei uiuificat animas, set uerbum caro factum est uiuificat corpora.' Vnde *Iohannis*^u v: '<Potestatem> dedit ei iudicium facere, [33v] quia filium hominis est.' Sic ergo ultimum iudicium est futurum in loco qui Christo competit ratione humanitatis, scilicet circa terram, ubi natus est et passus etc., et reliqua humilitatis officia ascendit in celum, ut sic ostendatur idem esse qui ascendit regna-compleuit; propter quod dicitur quod in ualle Iosaphat iudicium est futurum, quia uallis illa subiacet monti Oliueti unde Christus

^s ipsa] ipse *ms.*

^t est catholicus] est catholicus est *ms.*

^u Iohannis] Iob *ms.*

³⁹¹ THOMAS WALEYS, *Acta Processus Inquisitionis* (ed. cit., 121, 32 and 131, 13).

³⁹² THOMAS AQUINAS, *Quaestiones Quodlibetales*, 10, q. 1, ar. 2, co. (3, 494).

ascendit in celum, ut sic ostendatur idem esse qui ascendit regnaturus et qui descendet iudicaturus, secundum illud *Actis* primo: 'Quemadmodum uidistis eum ascendentem in celum ita ueniet'. » Et ita patet ubi erit locus iudicii.

Capitulum 2, in quo ostenditur in quo loco fiet resurrectio, in aere scilicet uel in terra.

Secundo uidendum est de loco resurrectionis corporum, quod principaliter tangit articuli materia. Ad quod sciendum, quod Thomas xi *Quolibet*, q. ii predictis, in solutione ultimi articuli ³⁹³, dicit sic: « In iudicio namque neque Christus neque electi erunt in terra, set solum reprobis. Christus enim et electi erunt in aere, secundum illud prima *Tessalonicensibus* iiii: 'Rapiemur obuam Christo in aera'. Reprobis autem erunt non solum in ualle illa Iosaphat, set etiam in regione circumquaque unde Christum et electos uidere poterunt. » Hec Thomas. Ex quibus habemus locum resurrectionis et iudicii quantum ad bonorum et malorum corpora.

Quantum autem ad resurrectionem et iudicium bonorum uidetur concordare Augustinus, xx *De Ciuitate Dei* ³⁹⁴, loquens de illis qui rapiemur obuam Christo in aera, ubi dicit sic: « Nec illi per immortalitatem uiuificabuntur, <nisi> tamen ante moriantur, ac per hoc a resurrectione non erunt alieni, quam dormicione precedunt, quamuis breuissima, non tamen nulla. Cur autem nobis incredibile uideatur illam multitudinem corporum in aere quodammodo seminari, atque protinus immortaliter atque incorruptibiliter reuiuiscere etc. » Ex quibus patet, quod rapti uiui resurgent in aere et iudicabuntur. Et idem de sanctis aliis, iuxta Thome sententiam ³⁹⁵ sciendum uidetur, cum enim pulueres colligantur ministerio angelorum, rationabilius uidetur quod pulueres obsequuntur anime in ascendo, quam econuerso, cum secundum Augustinus in libro *De Utilitate Credendi* ³⁹⁶, « anime causa sit omnis religio » et locus terre inferior non sit locus congruus sanctarum animarum.

De resurrectione autem reproborum quod fiat in terra uidetur rationabile, quia^v locus inferior est locus congruus eis, et cum sint habituri corpora graua et ponderosa atque ipsi sint graues ex culpa. Non apparet unde in aera debeant eleuari, set in terra <resurgent> ut in eis simili resurgere et iudicari.

^v quia] cum quia ms.

³⁹³ THOMAS AQUINAS, *Quaestiones Quodlibetales*, 10, q. 1, ar. 2, ra. 3 (3, 494).

³⁹⁴ AUGUSTINUS, *De Ciuitate Dei*, 20, 20 (CCSL 48, 735, 62).

³⁹⁵ Cf. THOMAS AQUINAS, *Summa Theologiae*, 1, q. 91, ar. 2, ra. 1 (2, 319).

³⁹⁶ AUGUSTINUS, *De Utilitate Credendi*, 14 (CSEL 25, 19, 19).

Et sic patet quod impii non in aere cum sanctis, set in terra resurgent et iudicabuntur, nisi forte diceretur pro tanto resurgere et iudicari in aere, quia in terra existentes comunem aerem contingentes respirabunt. Et hoc uidetur esse sententia Ambrosii, *super Lucam* libro viii, cap. xi³⁹⁷: «Vnus», inquit, «relinquitur et alius assumetur. <Qui assumitur> rapitur <obuiam> Christo in aera. Qui autem relinquitur, improbatur.»

Capitulum 3, in quo ostenditur quomodo intelligi habet «omnes qui in monumentis etc.»

Set forte dicitur contra, quia dicitur *Iohannis* v³⁹⁸: «Omnes qui in monumentis sunt, audient uocem filii Dei», ergo uidetur quod, cum audire non possunt nisi resuscitati^w, in monumentis et per consequens in terra suscitentur, ubi audiant uocem.

Istud non cogit; primo quia, dato quod omnes qui sunt in monumentis audiant uocem, non tamen sequitur, quod in monumentis sunt qui omnes audient uocem illam: «Venite etc.», uel: «Ite etc.»³⁹⁹, et cum tunc non erunt in monumentis. Secundo, quia non omnes resurgentes erunt in monumentis, ut patet in illis qui erunt uiui. Tercio quia illa uox forte plus est uirtus diuina spiritalis et ille auditus obediencia supernaturalis ut resurgant, quam sit uox uel auditus corporalis, ut multi doctores tenere uidentur. [34r] Ex istis patet ueritas materie articuli.

Capitulum 4, in quo ostenditur quomodo articulus est catholicus.

Quantum ad secundum quod queritur, de catholico etc., dico quod uidetur michi uerum et catholicum quod resurrectio fiat non in terra set in aere quantum ad bonos et econuerso quantum ad malos. Dicere autem quod fiat omnium non in terra set in aere, licet non reputem uerum, non tamen erroneum uel hereticum, nec non catholicum priuatiue; tum quia non apparet euidenter Diuine Scripture contrarium, tum propter documenta Augustini, articulo xiii supradata. Et hec de quinto decimo.

^w resuscitati] resuscitati quod *ms.*

³⁹⁷ AMBROSIIUS, *Expositio in Lc.*, 8, 47 (CCSL 14, 314, 523).

³⁹⁸ Io. 5, 28.

³⁹⁹ Mt. 25, 34-41.

ARTICVLVS SEXTVS DECIMVS

Sequitur in litera sextus decimus: utrum catholicum an hereticum uel erroneum sit dicere quod tam resurrectio quam iudicium fiet duplici potestate, scilicet diuinitatis et humanitatis, quatenus humanitas est instrumentum diuinitatis ⁴⁰⁰.

Capitulum 1, in quo ostenditur quod resurrectio fiet duplici potestate, scilicet diuinitatis et humanitatis Christi.

Primo uidenda est ueritas articuli, circa quam uidenda sunt tria. Primum utrum resurrectio fiat predicta duplici uirtute; ad quod sciendum est quod Thomas, iiii *Sentenciarum*, di. xliii, q. ii, art. i ⁴⁰¹, dicit sic: « Illud quod facit resurrectionem Christi, que est causa efficiens uniuoca nostre resurrectionis, agit ad resurrectionem nostram, scilicet uirtus diuinitatis ipsius Christi, que sibi et patri comuni est. Vnde dicitur *Romanis* viii: 'Qui suscitauit Dominum Iesum Christum a mortuis, uiuificabit mortalia corpora nostra.' Set ipsa resurrectio Christi uirtute diuinitatis adiuncte est causa quasi instrumentalis resurrectionis nostre. Operationes enim diuine agebantur mediante carne Christi quasi quodam organo, sicut ponit exemplum Damascenus, iii libro, de tactu corporali quo mundauit leprosum, *Mathei* viii. » Hec Thomas.

Ex quibus perfecte patet totum quod queritur de humanitate et diuinitate respectu resurrectionis. Ad idem facit quod dicit Thomas, ultima parte *Summe* ^v, q. lvi, articulo primo ⁴⁰², per totum.

Capitulum 2, in quo ostenditur quod iudicium generale fiet duplici potestate, diuinitatis et humanitatis.

Secundo uidendum est utrum iudicium fiat predicta duplici potestate, ad quod patet responsio per premissa in precedente articulo, ex dictis Thome, xi *Quolibet*, q. ii ⁴⁰³, ubi dicit sic, quod « iudicium retributionis quoad corpora Christo competit ratione humanitatis, quoad animas ratione diuinitatis », etc., sicut supra ⁴⁰⁴.

^v Summe] *Sentenciarum ms.*

⁴⁰⁰ THOMAS WALEYS, *Acta Processus Inquisitionis* (ed. cit., 123, 28),

⁴⁰¹ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 4, di. 43, q. 1, ar. 2a, co. (1, 631).

⁴⁰² THOMAS AQUINAS, *Summa Theologiae*, 4, q. 56, ar. 1 (2, 856).

⁴⁰³ THOMAS AQUINAS, *Quaestiones Quodlibetales*, 10, q. 1, ar. 2, co. (3, 494).

⁴⁰⁴ Art. XV, 1, p. 111.

Item dicit in ultima parte *Summe*, q. lix, art. ii, ubi ostendit quod Christo conuenit iudicare secundum naturam humanam, contra Crisostomus, qui *super Iohannem*⁴⁰⁵ exponendo illud: « Potestatem dedit ei iudicium facere, quia filius <hominis> est », uidetur tenere quod Christo non conuenit secundum naturam humanam, set solum diuinam. Vnde Thomas⁴⁰⁶ dicit sic: « In finali iudicio, ut Augustinus dicit *super Iohannem*, erit resurrectio corporum mortuorum, que suscitatur Deus per filium hominis, sicut per eundem Christum suscitatur animas in quantum est filius Dei. » Et quia Thomas ibi diffuse ista pertractat in primo et in secundo articulo et in aliquibus aliis locis, ideo pertranseo.

Capitulum 3, <in quo ostenditur> quod predicta fiant uirtute humanitatis Christi, quatenus est instrumentum diuinitatis.

Tercio uidendum est utrum resurrectio et iudicium fiant uirtute humanitatis, quatenus est instrumentum diuinitatis. Ad quod dicendum est quod sic, et potest patere ex dicto Damasceni et aliis iam premissis. Et ita de ueritate quantum ad materiam articuli.

Capitulum 4, in quo ostenditur quod dictum articuli est catholicum.

Quantum ad secundum quod queritur in articulo, de catholico uel heretico, dicendum est quod secundum predictos ueros sensus dictum articulo reputo uerum et catholicum et non hereticum nec erroneum. In aliis sensibus non reputarem catholicum, set materialiter ex parte rei dicte erroneum et hereticum. In dubio autem ubi dictum articuli sit multiplex, secundum doctrinam datam in secundo articulo magis pia pars iudicanda est, et sic dictum est censendum catholicum. Et ita de sexto decimo.

ARTICVLVS SEPTIMVS DECIMVS

Sequitur in litera septimus decimus: utrum catholicum an hereticum uel erroneum sit dicere quod [34v] congregacio et segregacio, maledictio et benedictio et responsio future in extremo iudicio, fiant in eodem instanti⁴⁰⁷.

⁴⁰⁵ IOANNES CHRYSOSTOMUS, *In Io. Homelias*, 39 (PG 59, 223-224); Io. 5, 27.

⁴⁰⁶ THOMAS AQUINAS, *Summa Theologiae*, 4, q. 59, ar. 2, co. (2, 860).

⁴⁰⁷ THOMAS WALEYS, *Acta Processus Inquisitionis* (ed. cit., 123, 12).

Capitulum 1, in quo ostenditur an congregacio et segregacio bonorum et malorum fiant in eodem instanti^z.

Primo uidenda est ueritas articuli, circa quam primo uidendum est, utrum congregacio et segregacio fiant in eodem instanti. Ad quod dico quod iste articulus satis posset patere ex dictis ad xiiii articulum. Verum est tamen quod, ut in xv articulo dictum est, resurrectio bonorum est in aere et malorum in terra.

Resurrectio autem duo importat, scilicet collectionem puluerum per angelos cum organizatione corporum, et ista fient in tempore, ut supra dictum est⁴⁰⁸. Importat eciam unionem animarum et corporum, et ista resurrectio fiet simul omnium^a et in eodem instanti, quia « omnes resurgemus in ictu oculi, in momento », prima *Corinthiis* xv⁴⁰⁹.

Si ergo loquamur de congregacione et segregacione locali quantum ad illa que precedunt unionem animarum et corporum, non fient in instanti, ut supra dictum est, licet eodem tempore pulueres bonorum per congregacionem possint segregari a pulueribus malorum, cum ipsorum pulueres per congregacionem separabuntur. Si autem loquamur de segregacione et congregacione respectu resurrectionis secunde, sic non fiet simul congregacio et segregacio in unum locum in eodem instanti, set supponet factam ad unum in diuersis locis iudicium. Et sic patet <quod> segregacio et congregacio localis non fiet in eodem instanti.

Capitulum 2, in quo ostenditur an benedictio et maledictio in iudicio fiant in eodem instanti^b.

Secundo uidendum est utrum benedictio et maledictio in iudicio fiant in eodem instanti. Ad quod dicendum quod illa benedictio et maledictio sunt ipsa sentenciatio; et quia dictum est supra⁴¹⁰ quod discussio et sentenciatio fient mentaliter, non uideo magnum inconueniens si ponatur fieri in eodem instanti. Vnde Augustinus xx *De Ciuitate Dei*, cap. xiv^c⁴¹¹, dicit sic: « Quedam uis est intelligenda diuina, qua fiet ut cuique opera sua, bona uel mala, cuncta

^z instanti] in instanti *ms.*

^a omnium] omni *ms.*

^b instanti] in instanti *ms.*

^c xiv] xv *ms.*

⁴⁰⁸ Art. XIII, 8, p. 102.

⁴⁰⁹ 1 Cor. 15, 51-52.

⁴¹⁰ Art. XIII, 12, p. 106.

⁴¹¹ AUGUSTINUS, *De Ciuitate Dei*, 20, 14 (CCSL 48, 724, 42).

in memoria reuocentur, et mentis <intuitu> mira celeritate cernantur, ut acuset <et excuset> unusquisque suam conscienciam, atque simul et omnes et singuli iudicentur.» Ex quibus uerbis duo sequi uidentur. Primum, quod illa sentenciatio mentalis erit et non uocalis. Secundum, quod erit in eodem instanti, quia Augustinus dicit quod omnes et singuli simul iudicabuntur. Non enim bene apparet quomodo simul iudex possit proferre uocaliter illas diuersas sentencias, scilicet benedictionis, «Venite benedicti etc.», et maledictionis, scilicet «Ite maledicti etc.» Et secundum hoc non uidetur inconueniens, quod benedictio et maledictio simul sint in eodem instanti. Si tamen prolacio sentencie fieret uocaliter — quod non credo — non essent simul in eodem instanti, set fierent in tempore.

Capitulum 3, in quo ostenditur an interrogacio et responsio in iudicio fiant in eodem instanti^d.

Tercio uidendum est, utrum interrogacio et responsio simul fiant in eodem instanti. Ad quod patet responsio ex immediate dictis, quia cum ista magis credantur fieri mentaliter quam uocaliter, non uidetur dubium quin illa possint simul fieri in instanti. Et quod ita de facto futurum sit, uidetur esse intencio Augustini, licet certitudinaliter nesciatur. Hoc autem uidetur dicere in auctoritate premissa.

Capitulum 4, <in quo ostenditur> an omnia premissa fiant in iudicio in eodem instanti^e.

Quarto uidendum est, utrum omnia ista fiant in iudicio in eodem instanti. Et quantum ad hoc dico quod de interrogacione et responsione, maledictione et benedictione, si fiant mentaliter, non est dubium quin possint fieri simul in eodem instanti, set quid erit de facto nescitur. Quantum autem ad congregacionem et segregacionem, [35r] cum una segregacio precedat iudicium, altera subsequatur, que erit uniuersalis et completa, non uideo, cum talis segregacio et congregacio fiat per motum localem corporum, quomodo fiat in instanti. Per ista patet ad ueritatem materie articuli.

Capitulum 5, in quo ostenditur quomodo dictum articuli est catholicum uel non.

Quantum ad secundum quod queritur, de catholico et heretico, dico quod ponere simul fieri in instanti congregacionem et segregacionem, ut^f inportant motum localem, non reputo uerum, nec

^d instanti] in instanti *ms.*

^e instanti] in instanti *ms.*

^f ut] quod ut *ms.*

quod fiant in eodem instanti cum iudicio; immo secundum ordinem suprapositum, una segregacio et congregacio precedet iudicium, altera subsequetur. Hoc autem reputo falsum in philosophia, et per consequens non catholicum negatiue, et non erroneum uel hereticum in theologia. Quantum autem ad alia, non reputo hereticum uel erroneum si dicatur, dato etiam quod aliud futurum sit, et patet per regulas supra in xiii articulo positas. Et ita de septimo decimo articulo.

ARTICVLVS DECIMVS OCTAVVS

Sequitur in litera decimus octauus: utrum catholicum an hereticum, uel erroneum sit dicere quod post generalem resurrectionem non sint permixti edi cum ^g ouibus, mali cum bonis ⁴¹².

Capitulum 1, in quo ponitur <distinctio> duplex, una de resurrectione generali, altera de permixtione.

Primo uidenda est ueritas articuli, circa quam premitto distinctionem duplicem. Prima est quod per generalem resurrectionem duo possunt intelligi: unum ipsa resurrectio generalis solum, preciso iudicio generali, quod ut dictum est eam sequetur; secundum est ipsa resurrectio cum iudicio simul utrumque concludendo. Vtroque enim modo doctores loquuntur de generali resurrectione.

Secunda distinctio est de permixtione^h, quia potest intelligi dupliciter, quia uel potest intelligi de permixtione corporum, quantum ad determinatam habitationem terre uel parte alicuius regionis, qualis commixtio est diuersarum personarum in una uilla uel foro; uel potest intelligi quantum ad commixtionem aliquorum actuum uel operum, actiue uel passiue, respectu alicuius comunis obiecti circa quod comunicant. Et sic dicuntur homines permixti cum animalibus et auibus, quia solent aerem respirare et solent etiam mutuo se respicere et audire. Quoad hec enim est permixtio et non separacio.

^g cum *ed.*] cum *agnis ms.*

^h permixcione] *promixcione ms.*

⁴¹² THOMAS WALEYS, *Acta Processus Inquisitionis* (*ed. cit.*, 123, 9).

Capitulum 2, in quo ostenditur quomodo boni et mali erunt permixti post resurrectione in iudicio uel non.

Secundo ex hiis infero duas conclusiones. Prima est, quod si accipiatur generalis resurrectio prout excludit sequens iudicium, et accipiatur permixtio corporaliter quoad primum modum, respectu certe partis terre uel regionis qualis est nunc inter homines permixtio, sic dico quod post generalem resurrectionem non erunt permixti edi cum ouibus, mali cum bonis. Et hoc patet ex dictis supra in articulo xv, ubi dictum est quod mali resurgent in terra, boni uero in aere¹; quia non est uerisimile ut mali permittantur ascendere; nec uidetur quod boni ad malos descendere uelint, locum sibi debitum relinquentes.

Quod autem non sunt permixti sic, uidetur rationabile. Primo quia nullam ciuilitatem sunt adinuicem^j habituri, quamuis enim dicatur i *Politicorum*⁴¹³, quod « homo natura ciuile animal est, et qui inciuilis propter naturam, non propter fortunam, aut prauus est, aut melior est quam homo. » Tantum boni cum angelis ciuilitatem habebunt, ut dicit Augustinus libro qui dicitur *Confessio Augustini, Qualiter etc.*: « Et tunc meliores hominibus, facti dii diuinitatis participacione, cum malis ab ea exclusis nullam ciuilitatem sunt deinceps habituri. »

Secundo quia cessabit causa talis permixtionis eorum, quam ponit Gregorius, xx *Moralium*⁴¹⁴, dicens: « Per malorum seuiciam purgatur uita bonorum. Numquam enim aduersos bonis Deus promitteret nisi eciam quantum prodessent uideret. Nam dum iniusti seuiunt, iusti purgantur, et utilitati innocencium militat uita prauorum. » Cessat eciam illa causa, quam dicit Psalmista⁴¹⁵: « Cum sancto sanctus eris et cum innocente innocens », [35v] et illa quam tangit Apostolus, i *Corinthiis* vii⁴¹⁶: « Sanctificatus uir infidelis per mulierem fidelem, et mulier infidelis per uirum fidelem »; ut enim per se patet ulterius non erit locus ut mali per^k bonos uel boni per malos proficiant, propter quem profectum commixti inueniuntur, quoad usque status huius uite per diuinam prouidenciam gubernatur. Et ideo ii *Corinthiis* vi⁴¹⁷: « Que participacio iusticie cum ini-

¹ aere] aera *ms.*

^j sunt adinuicem] ad sunt inuicem *ms.*

^k per] pro *ms.*

⁴¹³ ARISTOTELES, *Politica*, 1, 2 (1253a1, *Aristoteles Latinus* 29¹, 5, 14).

⁴¹⁴ GREGORIUS MAGNUS, *Moralia*, 20, 24 (CCSL 143A, 1041, 32).

⁴¹⁵ Ps. 17, 26.

⁴¹⁶ 1 Cor. 7, 14.

⁴¹⁷ 2 Cor. 6, 14-15.

quitate, aut que societas lucis ad tenebras, que autem coniunctio Christi ad Belial, aut que pars fidelis cum infideli », quasi diceret: nulla. Hec uidetur esse intencio Augustini *De Fide ad Petrum*, cap. xl⁴¹⁸: « Firmissime tene et nullatenus dubites, aream Dei esse catholicam ecclesiam, et intra eam usque in finem seculi frumento mixtas paleas contineri, hoc est bonis malos sacramentorum comunione misceri. » Set post resurrectione non sacramentorum comunio, ergo nec omnium¹ communicantium permixtio. Et ita patet prima conclusio.

Capitulum 3, in quo ostenditur quod permixtio durabit usque ad executionem sentencie.

Secunda conclusio est quod, si per resurrectionem generalem intelligatur non solum precise ipsa resurrectio, set inclusue sequens iudicium; et ulterius intelligatur permixtio secundo modo, quoad comunem actiue uel passiue, respectu alicuius comunis in quo participant, sic uidetur dicendum, quod post resurrectionem generalem usque post iudicium, cum dabitur executioni sententia, erit permixtio bonorum et malorum, ouium et edorum. Quamuis enim boni superius in aere, mali in terra inferius sint distinctiui, tamen comunicabunt adinuicem in uisione mutua corporali et in uisione comuni iudicis et aliarum rerum corporaliter uisibilem et usu aeris et talium huiusmodi^m, respectu quorum fiet uniuersalis et perfecta separacio per ultimum iudicium, post quod immediate fiet executio istius separacionis finalis. Et hoc est quod dicit Thomas, 4 *Sententiarum*, di. 47, q. i, art. i⁴¹⁹, quod « tunc erit uniuersalis separacio bonorum a malis »; quia, iustis in celum et impiis raptis ad infernum, cessabit quoad malos aspectus corporalis iudicis et sanctorum et istarum rerum corporalium uisibilem et usus comunis istius aeris et similia, respectu quorum ulterius non erunt mixti cum bonis. Et hoc est dictum Thome, utⁿ supra, in solucione secundi articuli⁴²⁰, quod « propria sententia illius iudicii est uniuersalis separacio bonorum a malis. » Complebitur enim perfecte illa sententia:

¹ omnium] omni *ms.*

^m huiusmodi] huius *ms.*

ⁿ ut] ubi *ms.*

⁴¹⁸ PS.-AUGUSTINUS (FULGENTIUS DE RUSPE), *De Fide ad Petrum*, 86, 43 (reg. 40) (CCSL 91A, 759, 1412).

⁴¹⁹ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 4, di. 47, q. 1, ar. 1a, co. (1, 666).

⁴²⁰ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 4, di. 47, q. 1, ar. 1a, ra. 2 (1, 666).

« Venite benedicti Patris mei, etc. »; alios perfecte et ultimate segregans quibus dicitur: « Ite maledicti in ignem eternum. »

Ex quibus patet quod erit mixtio^o ouium et hedorum, bonorum et malorum, quoad aliqua, post resurrectionem usque ad executionem ultime sentencie; et quoad aliqua non erit mixtio post resurrectionem generalem, ut dictum est. Et ita patet ueritas articuli.

Capitulum 4, in quo ponitur <obiectio> contra premissa et soluitur, et declaratur^p textus Mathei xxv, « cum uenerit etc. ».

Set contra primam conclusionem uidetur textus *Mathei* xxv⁴²ⁱ, ubi dicit Christus: « Cum uenerit filius hominis in sede maiestatis sue, congregabuntur ante eum omnes gentes, et separabit eos abinuiem, sicut pastor segregat oues ab edis, et statuet oues a dextris, edos autem a sinistris. »

Ex quibus duo uidentur. Primo quod post aduentum iudicis omnes gentes ante eum congregentur, et mixtim. Secundo quod congregati segregentur: boni quidem ad dexteram, mali ad sinistram.

Ad quod responderi potest, quod textus ille, licet narret rem gerendam, non tamen quoad omnia ordinem rei gerende. Quod patet ex immediate sequentibus, quia primo premitit sententiam, dicens: « Tunc dicet hiis qui a dextris erunt, uenite benedictis Patris mei, etc. » Deinde subiungit discussionem: « Esuriui enim, etc. »; cum tamen constet quod ex ordine debito discussio precedet^q [36r] sententiam. Si igitur dicatur quod ante aduentum iudicis gentes congregabuntur, dicemus textum istum loqui per anticipationem, et narrare non ordinem, set gerendam rem. Si uero ponatur quod congregacio fiet post aduentum iudicis: tunc narrat non solum rem, set rei ordinem; et ita quantum ad hoc quod dicitur de aduentu iudicis et gencium congregacione. Quantum autem ad illud quod sequitur de segregacione, aut loquitur de segregacione corporum et locali — que licet sit omnium iudicandorum uniuersaliter tamen non est uniuersalis quoad omnem rationem segregandi —, sic dicendum est quod hec segregacio ante resurrectionem in collectione puluerum quoad loca diuersa erit completa, et tunc eciam textus narrat ordinem rei gerende.

Si autem ista segregacio non localiter set spiritualiter, nec particularis quoad unam rationem, set uniuersalis et ultima intelli-

^o mixtio] mutuo *ms.*

^p declaratur] declarantur *ms.*

^q precedet] precedet sen *ms.*

gatur — qui intellectus forte est uerior — loquitur textus per anticipationem et narrat rem gerendam, non rei ordinem; quia, ut prius dictum est, quoad aliquam comunionem adhuc erit bonorum et malorum mixtio, nec fiet uniuersalis segregacio usque post iudicium per execucionem sentencie.

Et quod textus de ista debeat intelligi, patet primo quia, cum ista segregacio ad dexteram detur bonis in premium, ad sinistram malis ad supplicium, si solum corporaliter et localiter intellexeretur, non esset magna prerogatiua in bonis respectu malorum. Secundo, quia ubi respectu retributionis dextera ponitur uel sinistra, Scriptura consuevit non localiter, set spiritualiter pro felicitate uel infelicitate accipere. Vnde et illud *Psalmi* «Sede a dextris meis» exponit Augustinus⁴²²: «id est in porcionibus bonis.» Et idem *Marci* ultimo⁴²³: «Sedet a dextris Dei», Augustinus *De Symbolo*⁴²⁴ sic exponit: «'Sedet in dextera Patris': beatus enim est et habitat in beatitudine, que dextera Patris uocatur. Ibi enim dextera est, quia nulla est ibi miseria.» Vnde uidetur quod eciam hic dextera et sinistra, que in retributionem ponuntur, spiritualiter magis quam corporaliter intelligatur. Dicit enim Origenes super illo *Mathei* xx⁴²⁵, «Sedere autem ad dextera etc.»: «Omnia Deus facit <ad> dexteram et ad sinistram, hoc est ut iam nullum malum sit apud eum, et qui quidem precellunt sunt a dextris. Qui autem inferiores sunt, a sinistris sunt eius.» Ideo Thomas super *Matheum*⁴²⁶ literam istam exponit per Origenem, dicens: «Sancti qui opera operati sunt acceperunt mercedem suorum dextrorum dexteram regis in qua requies et gloria est. Mali uero propter opera sua pessima et sinistra ceciderunt in sinistram et tristitiam tormentorum.» Item Augustinus xx *De Ciuitate Dei*, cap. v⁴²⁷: «Quomodo per iudicium separabuntur a malis et ad dexteram stabunt, nisi quia hoc loco iudicium pro dampnatione posuit?» Item Augustinus *De Verbis Domini*⁴²⁸, sermone lxxv, «Natale etc.»: «Si dextera erit et sinistra, et nullum locum medium in Euuangelio nouimus; ecce in dextera regnum celorum est. 'Percipite' inquit 'regnum'. Qui ibi non est, in sinistra est, quo 'ite in ignem eternum'.»

Cum ergo Augustinus dicat quod nullum locum medium nouimus, constat magis spiritualiter quam corporaliter intelligi, quia

⁴²² Ps. 109, 1; *Biblia Latina cum Glossa Ordinaria*, ed. 1617, t. 3, 1287A.

⁴²³ Mc. 16, 19.

⁴²⁴ Ps.-AUGUSTINUS, *De Symbolo ad Catechumenos*, 4 (PL 40, 634).

⁴²⁵ ORIGENES, *Commentarium in Mt.*, 16, 5 (PG 13, 1377-1380D); Mt. 20, 23.

⁴²⁶ Cf. THOMAS AQUINAS, *Catena Aurea in Mt., Mc., Lc., et Io.*, Venetiis 1595, fo. 71r BC.

⁴²⁷ AUGUSTINUS, *De Ciuitate Dei*, 20, 5 (CCSL 48, 706, 117).

⁴²⁸ AUGUSTINUS, *Sermo* 294 (PL 38, 1337).

nullum est dubium inter dexteros et sinistros localiter situatos locum esse medium, saltem in quo iudex sedebit. Item idem in *Yponosticon*, responsione ultima⁴²⁹: «Dextera est iusti sedentis iudicis et sinistra: et regnum est et gehenna, et uita et mors. Iusti sunt et iniqui: in dextera iusti, in sinistra operarii iniquitatis. Hec dicens non diuisiones locorum multorum dedi, nisi duorum tantum, quoniam ad duo, regnum scilicet et gehennam, hec omnia^r referentur, eciam si plura dicantur. Dextera enim uita iusti, uel si [36v] addamus: iusticia, sanctitas et beatitudo et cetera bona ad regni celorum requiem referentur; sinistra uero, id est hii qui sinistre astabunt, iniqui, mors, iniusticia, dolositas, impietas, quantalibet mala ac gehenne tormenta^s. » In quibus clare segregacionem dextre et sinistre non localiter exponit, set spiritualiter.

Idem patet in *Encheridion*, cap. xxx⁴³⁰: «Per iudicium Dei fit ipsorum bonorum malorumque discrecio, ut liberandi a malo, non perdendi cum malis, boni ad dexteram segregentur; propter quod ille clamat: 'Iudica me Deus', et quod dixerat uelut exponens: 'Et discerne causam meam de gente non sancta'. » Ex quo uidetur quod magis debeat intelligi illa segregacio quantum ad discrecionem premiorum et suppliciorum et causam ipsorum, quam quantum ad discrecionem locorum. Clarissime istud dicit Augustinus, libro *De Agone Christiano*⁴³¹: «Dextera Patris est beatitudo perpetua que sanctis promittitur, sicut sinistra eius dicitur miseria perpetua que impiis datur. » Sequitur: «Ipse Dominus post resurrectionem iussit discipulis quos piscantes inuenit ut in dexteram partem mitterent recia, quod cum fecissent ceperunt pisces qui omnes magni erant, id est iustos significabant, quibus <dextera> promittitur. Hoc significat, quod eciam in iudicio dixit se agnos ad dexteram, edos autem ad sinistram positurum. » Item in libro *De Fide et Symbolo* idem Augustinus⁴³²: «'Sedet ad dexteram Patris': 'ad dexteram' intelligendum est dictum esse 'in summa beatitudine', ubi iusticia, pax et gaudium est, sicut ad sinistram edi constituentur, id est in miseria propter iniquitatis labores atque cruciatus. »

Ex premissis igitur patet quomodo debet intelligi congregacio et segregacio, et que^t precedet iudicium uel sequetur, et quomodo

^r omnia ed.] omnino ms.

^s tormenta ed.] tormenti ms.

^t que] quoad que et ms.

⁴²⁹ Ps.-AUGUSTINUS, *Hypognosticon*, 5, 5 (PL 45, 1654).

⁴³⁰ AUGUSTINUS, *Enchiridion*, 14, 55 (CCSL 46, 79, 127); Cf. Ps. 42, 1.

⁴³¹ AUGUSTINUS, *De Agone Christiano*, 26, 28 (CSEL 41, 128, 10).

⁴³² AUGUSTINUS, *De Fide et Symbolo*, 7, 14 (CSEL 41, 16, 21).

intelligitur dextera et sinistra, et quod textus non contrariatur premissis conclusionibus. Et ex hiis <patet> ueritas articuli, scilicet quomodo post resurrectionem erunt uel non erunt boni permixti cum malis.

Capitulum quintum, in quo ostenditur quomodo dictum articuli est catholicum uel non.

Quantum ad secundum quod queritur, de catholico uel heretico, patet responsio, quia reputo catholicum quod post resurrectionem generalem, preciendo^u iudicium, non erunt permixti bono cum malis quoad particularem locum. Non autem reputo uerum, quod^v sint permixti quoad alias comuniones, de quibus dictum est. Et quantum ad hoc reputo eum non catholicum, accipiendo^w le « non » priuatiue. Igitur quia dictum articuli in sensu est multiplex et potest uerum et falsum recipere intellectum, ulterius autem loqui de ordine iudicii, absolute iudicandum est magis catholicum dictum, propter regulas supra secundo et xiii^x datas. Et hec de decimo octauo.

ARTICVLVS DECIMVS NONVS

Set quia ultra predictos xviii articulos in cedula michi missa per reuerendum patrem et dominum, dominum uicecancellarium episcopum Penestrinum, de uestre sanctitatis mandato, xix continebatur articulus, ut obediencie manum non subtraham, illi xix articulo responsio est subdenda, cuius forma talis est:

Vtrum catholicum an hereticum, uel erroneum sit dicere quod Christus, quando descendit ad inferos, nullam animam liberauit a pena sensus.

Capitulum primum, in quo ostenditur quid importatur nomine inferni, et quod quatuor sunt inferni.

Primo uidenda est ueritas materie articuli, circa quam primo uidendum est quid per inferos intelligatur, de quibus agitur in articulo.

Ad quod sciendum quod Thomas iii *Sentenciarum*, di. xxii, q. i,

^u preciendo] prescindendo ms.

^v quod] quin ms.

^w accipiendo] accipiente ms.

^x xiii] xiiii ms.

de descensu ad inferos, art. ii⁴³³, dicit sic: « Quatruplex est infernus. Vnus dampnatorum, in quo sunt tenebre et quantum ad carenciam diuine uisionis, et quantum ad carenciam gracie, et est [37r] ibi pena sensibilis; et hic est infernus dampnatorum. Alius est infernus super istum, in quo sunt tenebre, et propter carenciam diuine uisionis et propter carenciam gracie; set non est ibi pena sensibilis, et hic dicitur lymbus puerorum. Alius supra hunc, in quo est tenebra quantum ad carenciam diuine uisionis, set non quantum ad carenciam gracie, set est ibi pena sensus, et dicitur purgatorium. Alius magis supra est, in quo est tenebra quantum ad carenciam uisionis diuine, set non quantum ad carenciam gracie, nec est ibi sensibilis pena, et hic infernus est sanctorum patrum, et in hunc tantum Christus descendit, quantum ad locum, set non quantum ad tenebrarum experienciam. »

Igitur per ista quantum est ad ueritatem articuli uidetur ad quatuor respondendum; primo quantum ad animas respectu inferni purgandorum, secundo respectu inferni puerorum^y; tercio respectu inferni purgandorum, quarto respectu inferni patrum antiquorum.

Capitulum 2, in quo ostenditur quod Christus descendens ad inferos, nullam animam liberauit de inferno dampnatorum.

Quantum ad primum de inferno dampnatorum, sciendum quod Thomas, ultima parte *Summe*, q. lii, art. vi⁴³⁴, dicit sic: « Christus, descendens ad inferos operatus est in uirtute sue passionis, et ideo descensus eius illis solis liberacionis optulit fructum, qui fuerunt passioni Christi coniuncti per fidem caritate formatam, per quam peccata tolluntur. Illi autem qui erant in inferno dampnatorum, aut penitus fidem passionis non habuerant <sicut infideles, aut, si fidem habuerant>, nullam conformitatem habebant ad caritatem^z Christi patientis. Vnde nec a peccatis suis erant mundati, et propter hoc descensus Christi ad inferos non contulit eis liberacionem a reatu pene infernalis. » Hec Thomas. Huic sentencie concordat Bernardus, dicens de isto inferno in *Sermone de Quinque Regionibus*⁴³⁵: « Qui in inferno sunt, redimi non possunt. » Et Cassiodorus super

^y puerorum] prelatorum ms.

^z caritatem ed.] fidem ms.

⁴³³ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 3, di. 22, q. 2, ar. 1b, co. (1, 336).

⁴³⁴ THOMAS AQUINAS, *Summa Theologiae*, 4, q. 52, ar. 6, co. (2, 851).

⁴³⁵ BERNARDUS CLARAEVALLENSIS, *Sermo de Diversis*, 42, 5 (ed. cit., 6A, 259, 3).

illo uerbo *Psalmi* vi⁴³⁶, « In inferno autem, quis confitebitur tibi », dicit: « Subaudiendum 'ad ueniam', sicut Salomon de impiis dicit: 'quia dicent inter se penitentiam agentes et pre angustia spiritus gementes, etc.' Nam et diues qui Lazarum uidebat in requie constitutum, mala sua probatur esse confessus, set non est ad uotum supplicacionis auditus, quia in hoc mundo proprie confessio dicitur, ubi et uenia reperitur. »

Capitulum 3, in quo ostenditur quod nullam animam liberauit de inferno puerorum.

Secundo uidendum est utrum liberauit animas de inferno puerorum. Ad quod sciendum, quod Thomas iii *Sententiarum*, di. xxii, q. ii, de descensu Christi ad inferos, art. ii⁴³⁷, dicit sic: « Cum redemptio Christi non habuerit locum, nisi in illis qui fuerunt membra Christi — pueri autem, qui fuerunt in lymbo, numquam fuerunt membra Christi, neque per propria fidem, neque per fidei sacramentum, quod nunc est baptismus, tunc autem erat circumcisio uel sacrificium — constat quod ipsi liberati non fuerunt. » Hec Thomas. Idem dicit ultima parte *Summe*, q. lii, art. vii⁴³⁸. Huic conclusioni concordat Apostolus, *Romanis* iii^a: « Deus posuit Christum propiciatorem per fidem in sanguine eius. »⁴³⁹ Constat autem quod illi fidem non habuerunt, quare etc.

Capitulum 4, in quo ostenditur an liberauit aliquas uel omnes animas de inferno purgandorum.

Tercio uidendum est, utrum liberauerit animas de inferno purgandorum, ad quod sciendum, quod Thomas ultima parte *Summe*, q. lii, art. viii⁴⁴⁰, dicit sic: « Descensus Christi ad inferos liberatorius fuit in uirtute passionis ipsius. Passio autem eius non habuit temporalem uirtutem et transitoriam, set sempiternam, secundum illud *Hebreis* x^b: 'Vna oblatione consummauit sanctificatos'; et sic patet quod non habuit tunc maiorem efficaciam passio Christi, quam

^a iii] iiii ms.

^b x] xi ms.

⁴³⁶ Ps. 6, 6; CASSIODORUS, *Expositio in Ps.*, 6, 6 (CCSL 97, 75, 194).

⁴³⁷ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 3, di. 22, q. 2, ar. 2c, co. (1, 337).

⁴³⁸ THOMAS AQUINAS, *Summa Theologiae*, 4, q. 52, ar. 7, co. (1, 851).

⁴³⁹ Rm. 3, 25.

⁴⁴⁰ THOMAS AQUINAS, *Summa Theologiae*, 4, q. 52, ar. 8, co. (2, 851).

habeat nunc. Et ideo illi qui fuerunt tales, quales nunc sunt qui in purgatorio detinentur, non fuerunt a purgatorio [37v] liberati per descensum Christi ad inferos. Si qui autem inuenti sunt tales ibi, quales eciam nunc in uirtute passionis Christi a purgatorio liberantur, tales nichil prohibet per descensum Christi ad inferos a purgatorio liberatos.» Hec Thomas.

Eandem conclusionem deducit pulcherrime iii *Sententiarum*, di. xxii, q. ii, de descensu Christi ad inferos, art. iiii⁴⁴¹, et addit duo: unum scilicet in principio, dicens quod hoc non inuenitur determinatum a sanctis; aliud in fine, dicens: «Non decebat ut per solam Christi passionem a purgatorio liberarentur, nisi dicatur quod in uita sua hoc meruerunt ut per passionem Christi liberarentur, uel hoc ex speciali gracia fuit, quod illi qui in purgatorio inuenti fuerint, absoluti sunt per passionem Christi, quamuis illi qui nunc sunt in purgatorio, non consequantur effectum plene liberacionis ex sola passione Christi.»

Capitulum 5, in quo ostenditur quod liberauit omnes animas de inferno sanctorum patrum antiquorum.

Quarto uidendum est, utrum liberauerit animas de inferno antiquorum patrum. Et quantum ad hoc sciendum quod Thomas, ultima parte *Summe*, q. lii, art. v⁴⁴², pulcre pertractat quomodo Christus ad infernum patrum descendit, quomodo illuminauit, quomodo eos liberauit et inde eduxit, et in fine concludit sic: «Christus descendens ad inferos sanctos patres ab inferis liberauit, et hoc est quod dicitur *Zacarie* ix: 'Tu uero in sanguine testamenti tui eduxisti uinctos de lacu in quo non erat aqua.' <Et> ad *Colloscenses* ii dicitur quod 'expolians principatur et potestates', scilicet infernales, 'aufereundo Ysaac et Iacob et ceteros iustos, transduxit eos', id est, longe ab hoc regno tenebrarum ad celum duxit, ut dicit *Glosa* ibidem.» Hec Thomas. Concordat hiis Augustinus, in *Epistola ad Euodium*⁴⁴³ et *De Ecclesiasticis Dogmatibus*⁴⁴⁴, et in libro qui dicitur *Confessiones Augustini, Qualiter Christus humano generi etc.*

Verum dicitur quod, quoad liberacionem patrum de suo inferno, non est magna dubitacio. Set supposito quod liberauerit, <queritur> utrum a pena sensus, de quo principaliter querit ut uidetur iste articulus. Ad quod demonstro huic questioni responsum per

⁴⁴¹ THOMAS AQUINAS, *In 4 Libros Sententiarum*, 3, di. 22, q. 2, ar. 2d, co. (1, 337).

⁴⁴² THOMAS AQUINAS, *Summa Theologiae*, 4, q. 52, ar. 5, co. (2, 851).

⁴⁴³ AUGUSTINUS, *Epistola 164* (CSEL 44, 526, 5 - 528, 19).

⁴⁴⁴ PS. AUGUSTINUS (GENNADIUS MARSILIENSIS), *De Ecclesiasticis Dogmatibus*, 46 (CH 1, 353).

dicta Thome, in principio huius articuli, ubi dictum est, quod in inferno patrum non fuit pena sensibilis; diffusius autem hoc ostensum est supra, articulo primo.

Per predicta igitur uidetur ueritas articuli, quia nullam animam a pena sensus liberauit Christus descendendo ad inferos, nec ab inferno puerorum, a quibus animam nullam eduxit, nec ab inferno patrum antiquorum, a quibus omnes extraxit. De inferno autem purgandorum, utrum aliquem extraxit, non est certum. Si tamen extraxit, constat quod a pena sensus ipsos liberauit.

Capitulum 6, in quo ostenditur obiectio contra premissa et soluitur.

Quamuis autem ista clara uideantur ex dictis, nichilominus quidam doctor oppositum conclusionis tercię publice predicauit, dicens per descensum Christi ad inferos, omnes animas de purgatorio a pena sensus liberatas fuisse, probans hoc tali ratione. Assumens sue rationis minorem ex dictis Thome suprapositis⁴⁴⁵, uirtus passionis Christi uniformiter operatur, et tunc et nunc. Set nunc Christi passio liberat ab omni culpa et pena illos quibus primo applicatur, ut patet tam in paruulis quam in adultis, quos ab omni culpa et pena liberat, cum eis per baptismum primitus applicatur. Ergo et tunc. Christo descendente fuit uirtus passionis eius primo illis de purgatorio applicata. Ergo tunc fuerunt ab omni pena sensibili omnes et singuli de purgatorio liberati.

Hec questio fuit in scolis, cum disputarem de quolibet, michi proposita, et ut puto occasionem dicte questionis et rationis quam acceptaui, postea iuxta conclusionem [38r] Thome suprapositam^c, determinaui diffuse, ostendens rationem predictam in multis esse defectuosam.

Primo quia supponit falsum, scilicet quod uirtus passioni Christo moriente uel descendente illis de purgatorio primo fuerit applicata. Vt enim diffuse probat Apostolus in *Epistola ad Romanos*, cap. iii⁴⁴⁶, iusticia ex operibus legis non fuit, set iusticia per fidem Iesu Christi in omnes et super omnes qui credunt in Deum. Et: « Iustificacio est per fidem in Christo Iesu, quem proposuit Deus propiciatorem per fidem in sanguine ipsius. »⁴⁴⁷ Et quarto capitulo⁴⁴⁸ dicit, quod « Abraham non ex operibus legis iustificatus est, set ex fide, dicente

^c suprapositam] suprapositis ms.

⁴⁴⁵ Art. XIX, 4, p. 126.

⁴⁴⁶ Rm. 3, 20.

⁴⁴⁷ Rm. 3, 22 and 25.

⁴⁴⁸ Rm. 4, 2.

Scriptura: 'Credidit Abraham Deo, et reputatum est ei ad iusticiam'. » Et ideo nec Abraham, nec alii patres iustificati fuerunt ex operibus, set ex fide illius, scilicet uenturi et passuri, cuius morte nostre obligacionis cyrograffum deleteretur. Et ideo eadem fuit fides antiquorum patrum, set de futuro^d quoad Christi passionem, et nostra, set de preterito. Vnde dicit Apostolus *ad Ephesios* iii⁴⁴⁹: « Vnus Dominus, una fides. » Et Augustinus libro qui dicitur *Confessiones Augustini, Qualiter etc.*, xlvii cap.: « Sicut unam trinitatem, unam fidem, unum baptismum, unam ecclesiam uniuersalem credo et confiteor. » Item idem Augustinus, libro ii *De Nupciis et Concupiscentia*⁴⁵⁰: « Ex fide iustificatus est ipse Abraham, pater gentium, que fidem fuerant sectature ipsius. Set superioribus temporibus omnimodo latuit sacramentum iustificacionis ex fide. Eadem tamen fides mediatoris saluos iustos faciebat antiquos pusillos cum magnis, non Vetus Testamentum, quod in seruitutem generat, non lex, que non sic data est, <que> posset iustificare, set gracia Dei, per Iesum Christum, dominum nostrum, quia sicut credimus nos Christum in carne uenisse, sic illi uenturum. Sicut nos mortuum, ita illi moriturum, sicut nos resurrexisse, ita illi resurrecturum, et nos necnon et illi ad iudicium uiuorum mortuorumque uenturum. » Idem dicit Augustinus *super Iohannem, Omelia* xlv^e⁴⁵¹: « Nos credimus dominum Iesum natum de uirgine, uenisse in carne etc., et illi patres crediderunt de uirgine nasciturum, passurum etc. » Et subdit: « Vt scias autem quantum una sit fides, audi dicentem: 'habentes eundem spiritum fidei, et nos credimus'. » Igitur non tunc primo fuit applicata uirtus passionis Christi cum ad inferos descendit, set in illo tunc, in quo fuerunt per fidem et circumcisionem uel aliquid aliud equipollens ab originali mundati.

Secundo quia si istud articulum est bonum, sequitur maximum inconueniens. Tunc arguam enim sic: cui primo applicatur uirtus passionis Christi, illum semper liberat ab omni pena et culpa, quia conformiter operatur. Set cum per fidem et aliquid signum protestacionis^f fidei antiqui patres ab originali mundabantur, tunc primo applicabatur eis uirtus passionis Christi. Ergo tunc liberabantur ab omni culpa et pena. Quod falsum est, quia adhuc sancti patres

^d set de futuro] set de futuro set de futuro *ms.*

^e xlv] xlvii *ms.*

^f protestacionis] ptestonis *ms.*

⁴⁴⁹ Eph. 4, 5.

⁴⁵⁰ AUGUSTINUS, *De Nuptiis et Concupiscentia*, 2, 24 (CSEL 42, 277, 5).

⁴⁵¹ AUGUSTINUS, *Tractatus in Io.*, 45, 9 (CCSL 36, 392, 12).

descendebant in infernum ad penam dampni, que erat tenebra per carenciam diuine uisionis. Vnde Iob dicebat, cap. xvii § 452: « Scio quod infernus domus mea est, et in tenebras strauī lectulum meum. » Ergo et illud falsum est quod ratio assumebat.

Tercio quia, dato quod illud esset uerum, scilicet quod tunc primo uirtus passionis eis applicata fuisset, nichilominus argumentum est sophisticum, per fallaciam figure dictionis. In maiore enim propositione ponitur modus agendi, et in minori eo dimisso transitur ad effectum actionis.

Quarto quia, cum actiones actiuorum sint in paciente disposito, debet illa [38v] propositio Thome, qua dicitur quod uirtus passionis Christi uniformiter operatur, ueraciter et sine fallacia intelligi, scilicet <illis> in eodem modo dispositis. Alias non potest bene argui. Constat autem nunc uiuentes, et illos qui tunc erant in purgatorio, non eodem modo dispositos, quia dato sine preiudicio, quod illis fuerit tunc Christo descendente primo applicata, non deleuit in eis peccatum originale quoad reatum persone, quia igitur non erant uniformiter dispositi. Non sequitur quod, si modo delet omnem culpam et penam^h, tunc primo applicata omnem penam in illis de purgatorio deleuerit.

Et quia in determinacione illa diffuse istam tractauī materiam, me circa hoc ulterius non diffundo. Sufficit ostendere quod predicta ratio, multipliciter defectuosa, tercię conclusioni istius articuli quoad animas de purgatorio supraposite non obsistit. Et sic de ueritate quantum ad materiam articuli.

Capitulum 7, in quo ostenditur quomodo articuli dictum est catholicum.

Quantum ad secundum quod queritur, de catholico et heretico, iam apparet quid censendum ex dictis, quia quod nullam animam a pena sensus liberauerit de inferno dampnatorum, puerorum et patrum antiquorum, uerum est et catholicum. De inferno autem purgandorum non est catholicum, nec non catholicum, quia dubium est et non certum. Et sic per consequens patet dictum articuli non esse erroneum uel hereticum. Et hec de decimo nono et ultimo articulo.

^g xvii] xviii ms.

^h penam] penam quod ms.

CONCLUSIO TOCIVS TRACTATVS

Capitulum primum, in quo ratiocinetur recapitulacio, intencio et racio dictorum.

Hec, Beatissime Pater, est, ad uestre sanctitatis iussa mee humilis obediencie non assertoria uel pertinax, set iuxta conscientiam ex sanctorum dictis probabiliter inquisita — nec minus timoratus quam substratus beatis pedibus reddo — responsio, in qua, Hugonis in principio libri *De Sacramentis*⁴⁵³ dogmata complectendo, ubicumque potui auctoritatum uestigia sum secutus, ut hiis potissime assentirem, quibus magnorum auctoritatibus maximus est accessus, non pro meo sensu presumendo, set quesitas aliorum sententias referendo, illius doctoris potissime sancti Thome. De cuius doctrine profundo puteo aquasⁱ hauriens siti dubiorum⁴⁵⁴, etsi negliger potum tribui, tamen ex hoc potaui^j habundanter. Quem, exigentibus sue uite meritis ad exaltacionem fidei et fidelium, sanctorum cathalogo^k tam gaudiose ascripsit uestre beatitudinis celsitudo, et qui uniuersalitate sue doctrine toto terrarum orbe diffuse doctor et eius doctrina comunis dicitur et existit. Vt autem vi *Confessionum* ait Augustinus⁴⁵⁵: doctor egregius « non uacat, non inane quod tam euidens culmen auctoritatis christiane fidei toto terrarum orbe diffunditur. »

Hunc^l tanto allego fiducialius, quanto premissis omnibus articulis per eum tractatis in forma propria uel radice, per Parisiensem episcopum et uniuersitatem illius studii, quod non inmerito quoad theologiam dici potest « studium studiorum », multiplici, immo continuo precedente examine, doctrina eius tanquam uera, recta, catholica, fidei et moribus consona, et nil oppositum continens dicitur comprobata, ut patere potest tenore inde confecte litere, que ultimo <capitulo> inseretur. Fuit autem manus operosior quam sermo breuior, quia lvii questionibus in predictis articulis [39r] explicite ex parte predicati contentis, urgente conscientia, uestro iubente imperio, tam in tractatu quam in prohemio, plusquam ad centum uiginti alias ex parte subiecti materialiter contentas oportuit respondere.

ⁱ aquas] a principio quas *ms.*

^j potaui] potui *ms.*

^k cathalogo] catholico *ms.*

^l Hunc] Hanc *ms.*

⁴⁵³ HUGO DE ST-VICTORE, *De Sacramentis*, 2, 16-18 (PL 176, 579-618).

⁴⁵⁴ Io. 4, 11-13.

⁴⁵⁵ AUGUSTINUS, *Confessiones*, 6, 19 (CCSL 27, 87, 32).

Set quia multa dicimus et deficiamus in uerbis omni sollicitudine in minus bene dictis, qui aliorum collacionibus non interfui, nec dictorum copiam habui magistrorum, instans et cupidus a uestre sanctitatis regula supplico^m emendari, qui iuxta dictum Ieronimi « Petri fidem tenetis et sedem »⁴⁵⁶. Scio enim « quociens fidei ratio uentilatur », omnes « ad Petrum, id est sui nominis auctoritatem, debere referre », ut habetur in *Decretis*, xxiii, q. i⁴⁵⁷. Et quia forte in dictis cum omnibus non conuenio, idcirco loquor cum Augustino in fine libri *Contra Manicheorum Errorem*⁴⁵⁸, dicente — cum illoⁿ et ego ista dico —: « Vnusquisque eligat quid sequatur. » Ego enim quod bona fide coram Deo dixerim, sine ullo studio contencionis et sine aliquo preiudicio diligencioris tractacionis, que michi uidebantur, exposui.

Igitur quicquid dixi, totum pedibus tante beatitudinis uestra timorata factura humiliter offero, uestro discuciendum, corrigendum, diffiniendumque iudicio, ut dum a uobis emanauit preceptum, uobis de finali iudicio finale reseruetur iudicium. « Ad locum enim unde exeunt flumina reuertuntur. »⁴⁵⁹

*Capitulum ultimum sequitur, in quo continetur tenor litere episcopi et uniuersitatis Parisiensis approbacio quantum ad dicta sancti Thome*⁴⁶⁰.

« Vniuersis presentes literas inspecturis Stephanus, permissione diuina Parisiensis episcopus, salutem in omnium Saluatore.

Magna rerum experientia certis indiciis demonstrat, multa quibusdam temporibus ordinata consulte, nouis emergentibus causis, succedentibus temporibus in contrarium debere consulcius immutari. Dudum siquidem felicitis memorie predecessores nostri Parisienses Episcopi quosdam articulos, ne forsitan male eos intelligentes caderent in errorem, tanquam erroneos per excommunicationis sententiam dampnauerunt et interdixerunt expresse; quorum tamen nonnulli doctrinam eximii doctoris beati Thome de Aquino^o, de ordine Predicatorum tangere ab aliquibus asseruntur. Quoniam

^m supplico] supposito *ms.*

ⁿ illo] illa illi *ms.*

^o Aquino *ed.*] Alquino *ms.*

⁴⁵⁶ *Decretum Grat.*, C. 24, q. 1, c. 14 (1, 970).

⁴⁵⁷ *Decretum Grat.*, C. 24, q. 1, c. 12 (1, 970).

⁴⁵⁸ Ps.-AUGUSTINUS (EVODIUS VZALIENSIS), *De Fide contra Manichaeos*, 41 (CSEL 25, 971, 12).

⁴⁵⁹ Ecl. 1, 7.

⁴⁶⁰ Edited in: DENIFLE-CHATELAIN, *Chartularium*, t. 2, n° 838.

articulorum dampnationem et sentenciarum promulgacionem uenerabiles uiri Decanus et capitulum ecclesie Domine nostre, sicut ueritatis zelatores intimius considerantes, necnon doctrine ac fame beati Thome predicti iniustam denigracionem, ueritatis occultacionem et sancte Romane Ecclesie aliqualem dehonorationem, per uenerabilem uirum dominum Anibaldum de Secano, Atrebatensem archidiaconum, sacre theologie doctorem, et dominum P<etrum> de Fayello, Parisiensem canonicum, eorum propter hoc nuncios ad nos specialiter destinatos, nos requisierunt, nobisque supplicauerunt, quatenus uocatis omnibus sacre theologie doctoribus, et cum eisdem communicato consilio et deliberacione habita diligenti et cum aliis qui de talibus et in talibus scire poterunt, ut ueritatis uiam aperiremus, per quam in predictis articulis, in quantum doctrinam beati Thome predicti tangere possunt, et sancte Romane Ecclesie ac predicti sancti honorem et reuerenciam seruaremus.

Nos igitur, attendentes cum eis quod sacrosancta Ecclesia, mater omnium fidelium et magistra, in firmissima Petri Christi uicarii confessione fundata, ad quam uelut uniuersalem regulam [39v] catholice ueritatis pertinet approbacio et reprobacio doctrinarum, declaracio dubiorum, determinacio tenendorum et confutacio errorum, prefatum doctorem uenerabilem, cuius doctrina fulget ecclesia ut sole luna, nuper sanctorum confessorum cathalogo adscribendum decreuit, diligenti discussione et examinatione prelibatis super uita ipsius et doctrina, ipsumque quoad uitam puram ac doctrinam salubrem, orbi terre commendabilem predicauit, cupientes gloriosum Deum in sanctis suis apud fidelium deuocionem in terra gloriosius exaltari, ac sacratissime matris nostre predictae desiderantes uestigia sancta pro uiribus imitari, dictumque confessorem feliciter in celis regnantem apud terrigenas deuocius et celebrius honorari, presertim cum fuerit et sit uniuersalis ecclesie lumen prefulgidum, gemma radians, clericorum fons, doctorum uniuersitatis nostre Parisiensis speculum clarissimum et insigne, claritate uite, fame et doctrine uelut stella splendida et matutina refulgens, per uenerabiles et dilectos consiliarios nostros fideles, magistrum Hugonem de Bisuncio, cantorem Parisiensem, magistrum Stephanum de Noua Villa, et dominum Odonem de Senonis, canonicum Parisiensem, inquisicione facta super dictis articulis apud doctores theologie facultatis in eorum congregacione generali, regencium et non regencium, secularium et regularium, ad hoc specialiter conuocata, comperto per Dei gratiam, dictum confessorem beatum nichil umquam sensisse, docuisse seu scripsisse, quod sane fidei uel bonis moribus aduersetur, de consilio uenerabilium uirorum decani et capituli Parisiensis et uenerabilis patris domini G<uillelmi>, Dei gracia archiepiscopi Viennensis, sacre theologie professoris, et aliorum uiginti trium magistrorum in theologia una cum reuerendo patre predicto in literis, sub eorum sigillis per prefatos commissarios nobis missos, necnon et triginta nouem bachellariorum in theo-

logia super hoc per literam eorum propriis subscripcionibus et sigillis munitam, nobis super hoc consulencium et rogancium humiliter et deuote, et aliorum discretorum sollempni ac maturo consilio super hoc habito, supradictam articulorum condempnacionem et excommunicacionis sentenciam quantum tangunt uel tangere asseruntur doctrinam beati Thome predicti, ex certa sciencia tenore presencium totaliter annullauimus, articulos ipsos propter hoc non approbando, siue eciam reprobando, set eos discussioni scolastice libere reliquendo.

In cuius confirmacionem et testimonium sigillum nostrum presentibus est appensum. Datum apud Gentihliacum, Anno Domini m^o ccc^o xxiiii^p, die Iouis ante sacros cineres ⁴⁶¹. »

Datum Auinione, xxiii die mensis Decembris, Anno Dominice Natiuitatis millesimo ccc^o xxxiii.

^p xxiiii] xxiii ms.

⁴⁶¹ 23 February 1325. Cf. A. MAIER, *Der Widerruf der « Articuli Parisienses » (1277) im Jahr 1325*, in "Ausgehendes Mittelalter", 601-608.